

Jak zůstat člověkem v síti dluhů

KVALITATIVNÍ VÝZKUM

Jak zůstat člověkem v síti dluhů
Kvalitativní výzkum

Autorky: Edit Szénássy, Kateřina Kňapová, Tereza Dvořáková
Odborná spolupráce: Radek Hábl

Výzkum vznikl v rámci projektu „Předluženost v ČR“ realizovaného Ekumenickou akademií z.s., Otevřenou společností o.p.s. a financovaného nadací Bader Philanthropies.

Vydavatel:
Ekumenická akademie
Sokolovská 50
186 00 Praha 8
Tel. +420 272 373 077
www.ekumakad.cz

1. vydání, duben 2017

Jak zůstat člověkem v síti dluhů

KVALITATIVNÍ VÝZKUM

Obsah

1. Úvod a metodologie 7
2.1 Popis cílů a účastníků výzkumu	.. 7
2.2 Charakteristika rozhovorů a interpretačních rámců	.. 9
3. Osobní dluh a veřejný diskurz 11
3.1 Zadlužení normální	.. 11
3.2 Zadlužení nemorální	.. 12
3.3 Finanční gramotnost	.. 13
4. „A pak jsem skončila v dluhách,“ aneb jak vznikají trajektorie těžko splatitelných dluhů 17
4.1 „To jsem teda nečekala“	.. 18
4.2 Dluh jako cesta k lepšímu životu	.. 20
4.3 „Nevěděla jsem, jak to funguje“	.. 23
4.4 Dluhy, které vyplavou a zaplaví	.. 24
4.5 Dluhy z podnikání a ze ztráty zaměstnání	.. 25
5. Rodina, manželství a dluhy 26
5.1 „Jeho“ dluhy	.. 26
5.2 Zadlužení jako forma pomoci blízkým	.. 27
6. Žít s dluhem 29
6.1 „Už abych se těch dluhů zbavila“	.. 30
6.2 „Přežívám“, „nikdo se neozval“	.. 32
7. Stres a zdraví zadlužených – utrpení a násilí 36
7.1 Hlad	.. 37
7.2 Lékařská péče, léky a zdraví	.. 37
7.3 Násilí - stres a komunikace s věřiteli	.. 40
8. Jak zůstat člověkem 43
8.1 Osobní motivace	.. 43
8.2 Instrukce - nezájem versus pochopení	.. 44
8.3 Sociální síť jako pomoc	.. 45
9. Závěr 48
Medailonky účastnic a účastníků výzkumu 50
O autorkách 60
Seznam literatury 61

Předkládaná analýza dopadů předluženosti na obyvatele ČR vznikla v rámci projektu o zadluženosti finančně podporovaného americkou nadací Bader Philanthropies. Projekt realizovaly nevládní organizace Ekumenická akademie a Otevřená společnost v období říjen 2015 – březen 2017. Výzkumný tým mapující následky předluženosti na každodenní život lidí byl sestaven z nezávislých sociálních antropoložek Terezy Dvořákové a Edit Szénássy a socioložky Kateřiny Kňapové.

1. Úvod a metodologie

2.1 Popis cílů a účastníků výzkumu

Hlavním cílem výzkumu, na jehož základě předkládaná zpráva vznikla, bylo zmapování trajektorií lidí, již čelí následkům předluženosti¹ či pro které je život s dluhy velkým problémem v osobním či profesním životě. Ústřední otázky výzkumu byly: jak se v současném Česku žije s nadměrnými dluhy? Jaký je každodenní život člověka žijícího v tzv. dluhové pasti? Jak se tvoří dluhové trajektorie a jak vnímají lidé s nadměrnými dluhy řešení své situace?

K odpovězení těchto otázek jsme realizovaly polostrukturované rozhovory se 37 jednotlivci, pro něž podle vlastních výpovědí představují dluhy velkou zátěž. Hovořily jsme také s devíti představiteli institucí poskytujících bezplatné poradenství, s jedním advokátem, jedním soudcem, insolvenční správkyní, s jednou mzdovou účetní a s jednou bývalou obchodní zástupkyní společnosti poskytující tzv. rychlopůjčky ve Slovenské republice (daná společnost byla dlouho činná i na českém trhu). Jako pozorovatelky jsme se zúčastnily jedenácti sezení dluhového poradenství u tří různých nevládních organizací zaměřujících se na odlišné cílové skupiny. Terénní výzkum probíhal v období duben - listopad 2016 v Praze, ve Středočeském kraji a v Chomutově.

Níže uvádíme charakteristiku lidí,² jež považujeme za naši primární cílovou skupinu (tj. jsou předlužení či mají nadměrné problémy s dluhy).

¹ V českém právním řádu neexistuje jednoznačná definice pojmu předluženost, v rámci této studie proto vycházíme ze zákonné definice úpadku. Ustanovení § 3 zák. č. 182/2006 Sb. (Insolvenční zákon, ve znění pozdějších předpisů) popisuje předlužení jako situaci, kdy má dlužník více věřitelů a souhrn jeho závazků převyšuje hodnotu jeho majetku. V úpadku je člověk, který není schopen plnit své peněžité závazky po dobu delší 3 měsíců po lhůtě splatnosti.

² Pro lepší orientaci čtenářů uvádíme v příloze č. 1 krátké shrnutí všech příběhů z primární cílové skupiny.

Drtivou většinu naší primární cílové skupiny (tj. lidé s těžko zvladatelnými dluhy) tvořily ženy – hovořily jsme pouze s dvanácti muži. Tato genderová nevyrovnanost souvisí s místy, kde jsme vyhledávaly naši cílovou skupinu: jedenáct rozhovorů jsme provedly v azylových domech a v krizových centrech, a sedm rozhovorů jsme realizovaly v ubytovnách, kde byl přístup k lidem s nadměrnými dluhy snazší. Zbytek rozhovorů jsme realizovaly v restauracích či kavárnách a v mnoha případech jsme s lidmi z primární cílové skupiny hovořily přímo v bytech, kde tito lidé bydlí. Věkový průměr účastníků výzkumu byl 40 let, přičemž nejstarší účastníci bylo 69 let a nejmladší 24 let.

Netajeným záměrem našeho výzkumu je alespoň částečné nabourání představy, že předluženost je záležitostí lidí s nízkými příjmy a vzděláním - významným faktorem pro výběr cílové skupiny byla tedy jejich sociální třída a vzdělání. Jedním z cílů našeho výzkumu bylo poukázat na fakt, že i vysokoškolsky vzdělaní lidé, kteří se obvykle pokládají za tzv. finančně gramotné a kterým se konvenčně přiřazuje větší míra odpovědného finančního rozhodování, se dostávají do dluhové pasti (takových lidí bylo v našem výzkumu osm). Právě prostřednictvím vykreslení dluhových trajektorií lidí pocházejících ze střední a vyšší společenské třídy se snažíme o rozebrání a překoncipování tradičně profanovaných „důvodů“ pro předlužení. Místo zdůraznění významu finanční gramotnosti věnujeme v analýze prostor nerovnostem, které vedou lidi do těžko splatitelných dluhů, jakož i strukturálním faktorům, které je potenciálně z dluhů vyvedou. Mezi lidmi, se kterými jsme vedly rozhovory, se vyskytli manažeři, podnikatelé, státní úředníci, lidé důchodového věku, Romové z vyloučených lokalit, matky samoživitelky, lidé s drogovou minulostí, lidé pobírající starobní důchod i jedna paní s migrantskou historií ze třetích zemí. Nalezení dostatečně vysokého počtu lidí ze střední třídy, kteří by byli ochotni odkrýt svou dluhovou situaci, nebylo snadné. Ke kontaktování této kategorie informátorů jsme využívaly výhradně osobní vazby širšího projektového týmu. Rekrutovaly jsme mimo jiné i prostřednictvím našich vlastních účtů na sociálních sítích.

2.2 Charakteristika rozhovorů a interpretačních rámců

Rozhovory s primární cílovou skupinou měly trvání v průměru 1-1,5 hodin v závislosti na sdílnosti lidí. V drtivé většině probíhaly rozhovory ve velmi přátelském, otevřeném duchu. Několik lidí nám dokonce sdělilo, že možnost probrat svou dluhovou situaci s neznámým člověkem na ně mělo terapeutický účinek (viz. Rossetto 2014).³ Tito lidé s námi sdíleli i širší souvislosti, osobní až intimní příběhy o rodině, přátelích, životních problémech – slovy Ivy, jedné z našich nejsdílnějších informátorek: „*Ono je to všechno propojené i s těma dluhama, prostě to tak je, prostě to k tomu patří.*“⁴ Jiní účastníci našeho výzkumu se omezili na poskytnutí nejnútnejších informací o výši svých dluhů a o věřitelích, kterým dluží. Rozhovory jsme vedly v souladu s Etickým kodexem České asociace pro sociální antropologii,⁵ účastníkům z primární cílové skupiny jsme poskytly finanční odměnu. Osobní údaje všech účastníků výzkumu jsme zpracovaly v souladu se Zákonem o ochraně osobních údajů č. 101/2000 Sb. Rozhovory byly koncipovány jako standardní nástroj pro získání kvalitativních dat (viz. Kvale and Brinkmann 2009).⁶ Lidé, se kterými jsme hovořily, jakož i organizace, ve kterých jsme prováděly pozorování, vystupují v předkládané zprávě pod pseudonymem.

Vedle zmapování životních podmínek a okolností vedoucích jednotlivce do stavu předluženosti, jsme se zaměřily i na strategie, které účastníci výzkumu používají pro vypořádání se s každodenní realitou života s leckdy „nesplacitelnými“ dluhy. Konkrétně jsme se ptaly na následující okruhy:

- vliv dluhů na rodinný život, zejména partnerské vztahy a vztahy mezi dětmi a rodiči,
- vliv dluhů na bydlení, zejména možnosti najít si dostupné a kvalitní bydlení pro rodinu/jednotlivce, který má nízké či žádné příjmy,
- strategie splácení dluhů, vědomosti dlužících lidí o možnosti insolvence a o občanských poradnách,
- pracovní a výdělečné možnosti lidí, kteří mají nadměrné dluhy v „řádné“ i šedé ekonomice.

³ Rossetto, K. R. (2014) Qualitative research interviews: Assessing the therapeutic value and challenges. *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol. 31 no. 4 pp. 482-489.

⁴ Osobní příběhy lidí, kteří se dostali do a z vysokých dluhů, představují v současnosti samostatný literární žánr. Pod klíčovými slovy „indebtedness personal stories“ lze najít mnoho osobních výpovědí majících záměr motivovat k aktivizaci lidí, kteří jsou v dluhové pasti. Ačkoliv v menší míře, tento žánr lze spatřit i na českém internetu, viz. <http://insolvence.cz/blog/pribehy-dluzniku/>. Dalším prominentním příkladem je krátká kniha Lucie Vrbkové, první Češky, která využila insolvenčního zákona, s názvem „Už nikdy dlužníkem“ z roku 2009.

⁵ http://www.casaonline.cz/?page_id=7

⁶ Kvale, S. and S. Brinkmann (2009) *InterViews : learning the craft of qualitative research interviewing*. Los Angeles: Sage Publications.

Dotazovaly jsme se na zkušenosti s procesy, se kterými se lidé před, v průběhu či po exekčním řízení potýkají. Zajímaly nás i jakékoliv možnosti pro zlepšení dluhové situace a životních podmínek předlužených lidí. Ve snaze podrobněji uchopit finanční uvažování účastníků jsme se ptaly na historii úspěšně splacených dluhů, na úspory, kumulaci dluhů či na příjmy. V závěru rozhovorů jsme se ptaly na osobní a finanční plány účastníků do budoucna. Na základě rozhovorů jsme se posléze snažily identifikovat možné body zlomu v individuálních trajektoriích. Ty jsme interpretovaly ve světle systémových problémů a pochybení, kterým účastníci výzkumu ve svých každodenních životech čelí.

Autobiografická vyprávění účastníků výzkumu pojmáme jako způsob formulace životní zkušenosti, která je ale vždy omezená a historicky zkreslená. V rámci tzv. biografického, narativního přístupu (viz. Berger et al 1975)⁷ nám šlo především o životní příběh - ten odhaluje způsoby (strategie, mechanismy apod.), jakými vzniká a přetrvává sociální svět, ve kterém vyprávěč příběhu žije. Z hlediska výzkumné perspektivy proto pro nás nebylo důležité, zda výše příjmů, dluhů, výdajů či jakýchkoliv finančních nebo osobních údajů je pravdivá či přesně sedí. Analýza dat proběhla pomocí kvalitativního softwaru pro zpracování textů Atlas.ti, který prostřednictvím přiřazování kódů přepsaným rozhovorům a literatuře pomáhá při interpretaci dat. Naším cílem není a ani nemůže být vytváření statisticky signifikantních dat. Výzkum není statisticky reprezentativní.

Při interpretaci dat z výzkumu jsme se zaměřovaly zejména na vyprávění zkušeností lidí, jejichž život a rozhodování významným způsobem ovlivňují dluhy. Našemu přístupu však není blízký jazyk sociální patologie nebo úvahy nad racionalitou či iracionalitou takového jednání. Stejně tak nezastáváme redukcující individualistický náhled na téma zadlužení a nehledáme příčiny předlužení pouze v zadlužených lidech. Jsme si vědomy toho, že se jedná o komplexní téma, složitou problematiku, ve které hraje roli celá řada faktorů od nastavení legislativního rámce, přes objektivní ekonomické příčiny pro toho konkrétního dlužníka, až po jeho vlastní rozhodnutí v rámci mantinelů nastavených systémem.

3. Osobní dluh a veřejný diskurz

Zadlužení a osobní dluh má ve veřejné debatě ambivalentní konotace. Na straně jedné je tu diskurz o zadlužení, které je normálním a do určité míry žádoucím jednáním na ekonomickém trhu a ve společenském řádu – tento typ diskurzu se objevuje v souvislosti s některými konkrétními produkty, např. hypotéčnými úvěry, kreditními kartami nebo povoleným přečerpáním účtu. Na straně druhé je život na dluh - zejména pokud se jedná o zadlužení tzv. nezvládnuté - vnímán jako selhání jednotlivce,⁸ jako něco v podstatě nemorálního. V tomto typu diskurzu jsou nezvládnuté dluhy důkazem nedostatečné kontroly nad vlastními financemi a schopností s nimi žádoucím způsobem nakládat; nedostatečné kontroly nad vlastní spotřebou; případně důkazem o nedostatečné finanční gramotnosti, která tvoří svébytný systém v rámci diskurzu o dluhu a předlužení jako selhání.

3.1 Zadlužení normální

Jak už bylo řečeno v úvodu – dluh je běžnou součástí života, což dosvědčuje i normalizující veřejný diskurz o zadlužení.

Tento diskurz je typický především pro marketing různých finančních institucí, které nabízejí své produkty (viz ukázky z reklam na úvěry a hypotéky v příloze č. 2). Typicky se zde používají slogany poukazující na pozitivní roli banky v „plnění přání“ týkajících se zejména již zmíněného bydlení, ale objevují se i v souvislosti s dalšími předměty standardní spotřeby, jako je auto nebo třeba dovolená. V případě dalších produktů – zejména blíže nespecifikovaných úvěrů, kreditních karet nebo přečerpání účtu, je hlavním rámcem „jednoduché řešení“ v případě nenadálé události. Půjčka je tedy prezentována jako jakási pojistka, zdroj financí pro případ krize. Zejména je takto prezentováno povolené přečerpání na účtu (kontokorent) a kreditní karty, přičemž tyto produkty mají velmi vysoké úročení - přes 20 % ročně. U části finančních produktů jsou navíc součástí marketingu i různé bonusy na řádné splácení a je zdůrazňována jejich výhodnost. To, že je půjčka a zadlužení normální součástí života, dokreslují i ilustrační obrázky spokojených, viditelně dobře zajištěných zákazníků. Zadlužení nejčastěji v podobě půjček nebo produktů typu kontokorent je jednoduše rámováno jako normální součást života střední třídy.

⁸ Česká národní banka například eviduje statistiky tzv. úvěrů se selháním, viz: https://www.cnb.cz/cs/statistika/menova_bankovni_stat/bankovni_statistika/bank_stat_komentar.html

⁷ Peter L. Berger, B. Berger, R. Binks (1975) *Sociology: A Biographical Approach*. New York: Basic Books.

Zřejmě nejvíce normalizovaným typem zadlužení jsou v tomto ohledu hypotéky nebo další produkty spojené s bydlením. To koresponduje i s ideálem vlastnického bydlení, který je v České republice značně rozšířen.⁹

3.2 Zadlužení nemorální

Vedle diskurzu normalizujícího dluh existuje i diskurz moralizující. Ten se objevuje zejména v souvislosti s fenoménem předlužení a na něj navazujících kroků vztahujících se k vymáhání dluhu, např. exekuce. Do této kategorie spadají rovněž dluhy, které vznikly v souvislosti s neplacením místních poplatků nebo pokut, např. za jízdu načerno.

Nezvládnutí dluhů je v tomto rámci obvykle selháním jednotlivce, případně jednotlivce a jeho bezprostředního okolí. Velmi často se objevuje hypotéza nezvládnutí základních počtů příjmů a výdajů, žití nad poměry a podléhání reklamám, případně absence plánování a vytváření rezerv, které by mohly sloužit při náhlé potřebě. Tato témata se silně pojí s pojmem finanční gramotnosti, o které bude řeč dále v textu, jako svébytné kategorii v rámci diskurzu o zadlužení jako selhání.

Rámec morálního selhání často přijímají i sami zadlužení, když svou situaci uvádějí výrokem jako „byl jsem blbej/byla jsem blbá“ a před tím, než se začnou zabývat situací například v rámci poradenství, projeví lítost nad svým jednáním. Druhým způsobem přijetí tohoto rámce je stud, který mohou zadlužení pociťovat, pokud se mají o dluzích bavit nebo pokud se řešením vzniklé situace mají zabývat. Příklady tohoto rámce uvidíme v následujících kapitolách při vyprávění některých z lidí, s nimiž jsme vedly rozhovory.

Rámec individuálního selhání podporuje i rámování řešení zadlužení. Poradenství v oblasti zadlužení téměř vždy vyžaduje velkou aktivitu zadlužených samotných, jejich ochotu postupovat podle rad toho, kdo poradenství poskytuje. Takový přístup nicméně nebere v potaz překážky, které mohou vznikat na straně zadlužených právě v souvislosti se studem nebo obecně nepřijetím očekávaného rámce individuálního selhání, případně kolektivní odpovědnosti za dluhy někoho z rodiny - nejčastěji partnera či partnerky nebo manžela či manželky.

3.3 Finanční gramotnost

Specifický podtyp diskurzu o zadlužení, nebo spíše předlužení, je diskurz finanční gramotnosti. Ta má představovat schopnost orientovat se na trhu s finančními produkty, ale také „jejím základem je samotný vztah k penězům a způsob zacházení s nimi, konkrétně pak např. to, zda jsou lidé schopni plánovat rodinný rozpočet, zda myslí na budoucnost, zda si vytvářejí finanční rezervy pro případ nouze, zda v případě nutnosti dokážou sami najít rezervy na straně svých výdajů (např. snížit platby za telefon, omezit kouření apod.)“ (Agentura pro sociální začleňování 2012, 13).¹⁰ Finanční gramotnost se pojí také s kategorií odpovědnosti: „*Ekonomicky zodpovědný člověk je ten, který lépe využívá finanční produkty nebo se zodpovědněji rozhoduje ve světě financí.*“¹¹ Člověk, který si půjčil – ať už na bydlení, podnikání, pokrytí zdravotních výdajů či cokoliv jiného – má být podle materiálů ministerstva financí především odpovědný a nemá podlehnout „*všudypřítomnému pozlátku, nabídkám na „levné peníze.*“¹² Odpovědný člověk své finance v tomto diskurzu řeší především sám: „*V případě půjček, tedy peněz, které si člověk nevydělal, se nedá spoléhat na stát, tady člověk musí spoléhat na vlastní odpovědnost.*“¹³

Nízká finanční gramotnost, zejména u lidí s nízkými příjmy a nízkým vzděláním, byla vnímána jako jedna z klíčových příčin nezvládnutého zadlužení v české společnosti (Agentura pro sociální začleňování 2012, 12).¹⁴ Konstatování, že finanční gramotnost české veřejnosti je nízká, vyplývá z mezinárodního šetření, které v České republice zabezpečuje ministerstvo financí. S touto premisou posléze pracuje celá řada aktérů, kteří se dluhovou problematikou a pomocí zabývají. Diskurz finanční gramotnosti - vedle již zmíněné orientace v tématu finančních produktů - také pracuje s tématem žádoucího způsobu zacházení s osobními nebo rodinnými financemi. Dominantní jsou přitom dvě oblasti: plánování a tvorba rezervy, spotřebitelské chování. V obou těchto oblastech se nicméně jedná o poměrně úzce vymezený přístup, který je hodnocen jako žádoucí. V oblasti plánování a tvorby rezervy je jako žádoucí chování označeno takové, které vede k dlouhodobému plánování, tvorbě např. rodinného rozpočtu nebo stanovování cílů, a především finanční rezervy ve výši 3-6 měsíčních příjmů domácnosti. Tato rezerva by měla existovat za každých okolností. V oblasti spotřebitelského chování se pak jedná o časté zdůrazňování polarizace toho, co „skutečně potřebujeme“, od toho, co „jen chceme“. Dobře to ilustruje i rada pocházející ze stránek ministerstva financí: „*Před každým nákupem přemýšlejte, jestli danou věc či službu potřebujete, nebo jen po ní toužíte (nebo na někoho chcete udělat dojem) – podle toho k nákupu a utracené částce*

¹⁰ Agentura pro sociální začleňování (2012) Příručka pro obce - dluhy. Praha: Úřad vlády ČR.

¹¹ Ministerstvo financí (2016) Měření finanční gramotnosti 2015: Kompletní výsledky. [online] Dostupné z: <http://www.psfv.cz/cs/pro-odborniky/mereni-urovne-financni-gramotnosti/2015/mereni-urovne-financni-gramotnosti-2784>

¹² Babiš, A. (2015) Čtete a žijte odpovědně In P. Nacher (ed.) *Konec finančních negramotů v Čechách aneb staré pravdy nerezaví*. Praha: Plot.

¹³ Ibid.

¹⁴ Agentura pro sociální začleňování (2012) Příručka pro obce - dluhy. Praha: Úřad vlády ČR.

⁹ Podle údajů ze Sčítání lidu, domů a bytů v r. 2011 bydlí jen přibližně třetina obyvatel ČR v nájemním nebo družstevním bydlení, dvě třetiny bydlí ve vlastním bytě nebo domě. (ČSÚ 2011, Dostupné z: <https://www.czso.cz/staticke/data/2000013/CR/SPCR353.pdf>)

přístupuje.¹⁵ Celý koncept finanční gramotnosti ovšem už nejde do hloubky v tom, co může v různých kontextech znamenat nutnost a co „jen“ touhu.

V českém diskurzu o zadlužení figuruje finanční gramotnost jako klíč k odpovědnějšímu a udržitelnějšímu půjčování si – důležitost finančního vzdělávání je dnes téměř nezpochybnitelnou zásadou. Na vylepšení finanční gramotnosti populace je dnes v ČR zaměřena celá řada poskytovatelů kurzů, „osvětových aktivit“ a přednášek ze ziskové i nevládní sféry – selský rozum zdánlivě diktuje, že čím vyšší finanční gramotností jednotlivec disponuje, tím menší je šance, že skončí v těžko splatitelných dlužích. Logická se zdá být i zásada, že finanční vzdělání zpravidla zvyšuje míru finanční gramotnosti, což následně pozitivně ovlivňuje finanční chování. Při pohledu na současné mezinárodní výzkumy o vztahu mezi předlužením a finanční gramotností se ovšem tento obraz zdá být výrazně komplikovanější. I naše výzkumné poznatky svědčí o tom, že finanční jednání, stejně jako jakákoliv jiná životní rozhodnutí, jsou spletitější, než je logika selského rozumu.

Hned na začátek považujeme za důležité vyjasnit, že nezpochybňujeme význam finančních znalostí (ne jen) pro lidi, kteří si půjčují. Klientovy nedostatečné znalosti o fungování finančního trhu, nižší schopnost orientovat se v nabídce finančních produktů a nejasnosti v právních důsledcích braní půjček je zažitou, nepopíratelnou realitou dluhových a občanských poradců. Jak je zřejmé i z našeho výzkumu, lidé (včetně těch vysoce vzdělaných) skutečně často netuší, jaké právní důsledky se pojí například s nesplacením dluhů či jakými právy disponují jako spotřebitelé finančních produktů. Také často neví, kam se obrátit pro radu a předejít tak ztrátě majetku, rozpadu rodiny či zhoršení zdravotního stavu a celkovému posunu na okraj společnosti a k omezeným příjmům ze systému sociální podpory.

Dnes se zdá být již dostatek empirických důkazů z vědecké oblasti ekonomiky nasvědčujících, že finanční gramotnost a faktické finanční chování ne nutně souvisí přímo s finančním vzděláním. Několik autorů například poukazuje na obtížnost odlišení pojmů finanční ngramotnosti od nízké gramotnosti v obecném smyslu slova. Většina finančně ngramotných spotřebitelů bývá chudší a méně vzdělaná, než je vzdělanější část populace – u té první skupiny lidí je tedy minimálně problematické odlišit finanční ngramotnost od jiných faktorů, které korelují s neefektivním finančním chováním (Cole, Paulson, and Shastry, 2014).¹⁶ Jinak řečeno: chudým lidem se často nedostává dobrého vzdělání, což s sebou nese mimo jiné i horší finanční gramotnost. Lidé s lepšími kognitivními schopnostmi a s lepšími matematickými znalostmi činí

výrazně méně finančních chyb (Agarwal and Mazumder 2013).¹⁷ Finanční chování rodiny, do které se jednotlivec narodí, má největší vliv na jeho finanční výsledky (financial outcomes) a potažmo je to právě rodinné zázemí, které nejvíce předurčuje naše finanční chování. Chiteji and Stafford (1999)¹⁸ dokazují, že v případě, že rodina jednotlivce investuje na burze, šance, že obdobně bude investovat i jejich potomek, je vysoká.

Účinností finančního vzdělávání (kurzů, přednášek atd.) jako nástroje pro efektivní rozhodování v peněžních otázkách v pozdějším životě, se zabývá řada odborníků. Ačkoliv se zdá být logické, že plošné finanční vzdělávání mladistvých v rámci běžné školní výuky jednoznačně povede k lepším finančním rozhodnutím v dospělosti, v realitě toto tvrzení také nemusí být pravdou. Mandell (2009) například tvrdí, že studenti amerických vysokých škol, kteří v rámci studia absolvovali půlroční kurz zaměřený na finanční vzdělávání, nemají signifikantně lepší finanční znalosti než ti, kteří se obdobného kurzu nezúčastnili.¹⁹ Tentýž autor tvrdí, že, na rozdíl od obecného finančního vzdělávání, mají interaktivní burzovní hry (*stock market games*) značný pozitivní vliv na finanční gramotnost (Mandell 2008).²⁰ Cole et al. dokonce vykázali, že vyšší počet hodin matematiky na střední škole měl pozitivní vliv na finanční jednání v pozdějším životě.²¹ Karlin a Robinson (2012)²² se také staví k finančnímu vzdělávání s jistou rezervou. Finanční gramotnost sice podle těchto autorů lze zvyšovat prostřednictvím vzdělávacích kurzů, ale pouze v omezené míře. Účastníci jejich výzkumu i po absolvování finančně vzdělávacích kurzů často činili finanční rozhodnutí, která byla v rozporu s vědomostmi, získanými na finančním školení. Pro účastníky těchto kurzů bylo navíc obtížné aplikovat principy osvojené na kurzech v jiném prostředí. V případě, že se jedná o konkrétní produkt na finančním trhu, může nicméně cílené finanční vzdělávání skutečně vést k lepšímu finančnímu chování. Hirad and Zorn (2001) například ukazují, že účast potenciálních zájemců o koupi nemovitostí na finančně vzdělávacích akcích vede ke snížené míře nesrovnalosti ve splácení.²³ Elliehausen et al. (2007) také našel pozitivní korelaci mezi úvěrovým poradenstvím a půjčováním si.²⁴

17 Agarwal, S. and Mazumder, B. (2013) Cognitive Abilities and Household Financial Decision Making. *American Economic Journal: Applied Economics*, Vol. 5, No. 1 (January 2013), pp.193-207.

18 Chiteji, N., & Stafford, F. (1999). Portfolio Choices of Parents and Their Children as Young Adults: Asset Accumulation by African-American Families. *The American Economic Review* 89 (2), 377-380.

19 Mandell, L. (2009) Financial Education in High School, In Annamaria Lusardi (ed.), *Overcoming the Saving Slump: How to Increase the Effectiveness of Financial Education and Saving Programs*. Chicago: University of Chicago Press.

20 Mandell, L. (2009) Financial Education in High School, In Annamaria Lusardi (ed.), *Overcoming the Saving Slump: How to Increase the Effectiveness of Financial Education and Saving Programs*. Chicago: University of Chicago Press.

21 Cole, S., A. Paulson, G. Shastry (2014) High School Curriculum and Financial Outcomes: The Impact of Mandated Personal Finance and Mathematics Courses. *HBS Working Paper Series*, 13 (064).

22 Carlin, B. I. and D. T. Robinson (2012) Financial Education and Timely Decision Support: Lessons from Junior Achievement. *The American Economic Review*, Vol. 102, No. 3, pp. 305-308.

23 Hirad, A. and P. M. Zorn (2001) A Little Knowledge Is a Good Thing: Empirical Evidence of the Effectiveness of Pre-Purchase Homeownership Counseling. *Joint Center for Housing Studies of Harvard University, Low-Income Homeownership Working Paper Series*.

24 Elliehausen, G., C. Lundquist, M. Staten (2007) The Impact of Credit Counseling on Subsequent Borrower Behavior. *Journal of Consumer Affairs*, 41 (1), pp. 1-28.

15 Ministerstvo financí (2016) *Výsledky měření finanční gramotnosti 2015: DOMÁCÍ ROZPOČET*. [online] Dostupné z: <http://www.psfv.cz/cs/pro-odborniky/mereni-urovne-financni-gramotnosti/2015/mereni-urovne-financni-gramotnosti-2624>

16 Cole, S., A. Paulson, G. Shastry (2014) High School Curriculum and Financial Outcomes: The Impact of Mandated Personal Finance and Mathematics Courses. *HBS Working Paper Series*, 13 (064).

Finanční vzdělání tedy může mít podle mezinárodních výzkumných poznatků pouze omezený vliv na skutečné chování populace. Bylo by zjednodušující doufat v konec finančních negramotů v Čechách, jak to naznačuje stejnojmenná publikace z roku 2015 určená pro zvyšování finančních vědomostí veřejnosti.²⁵ Byť se v rámci našeho výzkumu nedostatek finančních vědomostí též objevuje jako důvod, proč se lidé nachází v nadměrných dlužích, velkou roli zde hrají i jiné okolnosti, které životní trajektorie lidí utváří. V následující části analýzy na základě podrobného rozboru kazuistik popisujeme životní situace vedoucí účastníky našeho výzkumu do stavu předlužení.

4. „A pak jsem skončila v dlužích,“ aneb jak vznikají trajektorie těžko splatitelných dluhů

Jak již bylo naznačeno v předchozí části analýzy, dluhy jsou nejen normálním, ale – například ve formě hypotéky za nemovitost – téměř žádoucím atributem odpovědného člověka. O dluhu jako o normální součásti života se vyjádřil i jeden dluhový poradce, který nám poskytl rozhovor a zabývá se předlužeností. Dodává ovšem, že: „*Do smluvních vztahů je třeba vstupovat s rozmyslem.*“ Racionalita, jak vyplývá z rozhovorů vedených v rámci tohoto výzkumu, je ovšem relativní a těžko uchopitelný pojem. Důvody k zadlužení a přijímání dalších půjček mohou někomu připadat jako logické, pro jiného člověka - často i v rámci manželského páru - jsou však neobhajtelné (viz kapitola 5).²⁶

Následující část analýzy se zaměřuje na hlubší porozumění okolnostem, za kterých se účastníci našeho výzkumu postupně dostali do dluhů a následně do situace, kdy pro ně začalo být nemožné a nereálné své dluhy splácet. Zde je důležité zdůraznit, že stejně jako netvoří účastníci našeho výzkumu homogenní skupinu lidí, také není možné a rozhodně není naším cílem vykreslit tzv. typický profil předluženého Čecha/Češky. Místo toho se snažíme o hlubší popsání individuálních a systémových konstelací, za kterých vznikají dluhy a dluhové pasti.

Z rozhovorů vedených na téma předlužení jsme identifikovaly několik scénářů, které nejvíce vystihují překrývání dluhových a osobních trajektorií. Vedle vyobrazení osobních rozhodnutí zároveň ukazují i na systémové (ne) možnosti dostupné lidem s těžko splatitelnými dluhy. Cílem této kapitoly tedy je popsat, za jakých okolností, z jakého důvodu a v jakém rozpoložení si berou lidé půjčky, které již ve chvíli zadlužení hodnotí jako těžko splatitelné či nesplacitelné. Pro zodpovězení této otázky jsme účastníky rozhovorů požádaly o zrekonstruování okolností, za kterých se dostali do dluhů a následně do dluhové pasti.

²⁶ Zpochybnění ekonomického jednání jako pouze ekonomických transakcí založených na kalkulaci zdůrazňují v antropologické literatuře tzv. substantivisté (viz Zelizer 2009, Past and futures of economic sociology, In: American Behavioral scientist 50,8 nebo Wilk a Cliggett 2007, Economies and economic anthropology, str. 1 - 28). Např. Miyazaki (2006) ve svém výzkumu ukazuje na skutečnost, že investoři na trhu jednají při svých investicích nikoliv pouze promyšleně, racionálně, propočítaně, ale často „intuitivně“ (str. 173). Jde tedy o zcela jiné jednání, nežli o zachování chladné hlavy a racionální investice. Pro analýzu investic na trhu je tedy třeba podle Miyazakiho vzít v potaz širší sociální a kulturní kontext, ve kterém se ekonomické transakce uskutečňují, stejně jako rozumět ekonomickému jednání jako kulturnímu způsobu materializace ekonomické teorie (Miyazaki 2006, The materiality of finance theory, In: Miller ed., Materiality).

²⁵ Nacher, P. (2015) *Konec finančních negramotů v Čechách aneb staré pravdy nerezaví*. Praha: Plot.

Většina oslovených lidí alespoň část svých dluhů pravidelně splácela či se o to aktivně pokoušela, a toto období vždy předcházelo okolnostem, za kterých přestali splácet zcela. U mnoha lidí lze identifikovat jistý bod(y) zlomu, kdy se často nečekaná osobní krize stává spouštěčem pro braní nadměrných půjček či pro ztracení schopnosti dluhy splácet (viz příběh Moniky). Lidé často hovořili o krizi na několika úrovních - v osobní, pracovní a zdravotní sféře zároveň - jako o trvajícím, náročném období, kdy se dluhy „nabalily“ jaksi „nenápadně“. U mnoha lidí zlomový bod(y) v biografii identifikovat nelze. K předlužení vede kombinace několika těžko rozmotatelných důvodů: naplnění vlastní touhy, zvýšení pocitu pohody a komfortu v tíživé životní situaci (viz příběh Ivy) či splnění snů milovanému člověku (příkladem je příběh Martiny). Rada lidí se na druhou stranu o svých narůstajících dlužích dozvídá až po rozvodu nebo v jeho průběhu (viz příběh Mimi) či po úmrtí blízké osoby. Mluvily jsme i s lidmi, kteří se do těžko splatitelných dluhů dostávají následkem neúspěšného podnikání (viz Jakubův příběh), ale i s lidmi, jejichž dluhy jsou zřejmě následkem značného sociálního handicapu (například v případě Emy).

4.1 „To jsem teda nečekala“

Šedesátiletá **Monika** žila na pražské Malé Straně celý svůj život. Od podzimu 2015 je kvůli nesplacitelným dluhům v insolvenční. Jako hlavní zdroj příjmu má invalidní důchod, který příležitostně navýší zakázkami na tvorbu webových prezentací, za které dostává výplatu ve výši několika tisíc korun na ruku. Za outsidera se ovšem nepovažuje. Monika se popisuje jako workoholička a uznávaná odbornice, která ještě v roce 2009 měla „slušnou kariéru“, manažerskou pozici v jedné státní instituci. Změna nastala právě ve zmíněném roce 2009, kdy (domnívá se, že kvůli přepracovanosti) musela podstoupit operaci a delší dobu byla na nemocenské. Se státní institucí, kde pracovala i během rekonvalescence, spolupracovala na externí bázi, než s ní instituce ze dne na den rozvázala spolupráci. Monika se domnívá, že k tomuto kroku došlo nikoliv kvůli jejímu pochybení („naopak, právě že nikdo moji agendu ani nebyl schopen přebrat, nikdo mé práci nerozuměl“), ale kvůli finančním škrtům vyplývajícím z tehdejší ekonomické krize. Zůstal jí pouze invalidní důchod ve výši 11.500 korun, a jelikož byla zvyklá na jiný životní styl, tato suma jí nepokryla životní náklady. V té době jí onemocněl a po roce a půl zemřel dlouhodobý partner. Monika popisuje toto období jako mimořádně náročné. V době jeho nemoci se snažila partnerovi zajistit nejkvalitnější možnou péči například ve formě nadstandardních pokojů v nemocnici, což ovšem obnášelo vysoké výdaje. „A vůbec, i normální nemocniční péče byla drahá, a jelikož šlo o zdraví, neměla jsem důvod šetřit.“ Protože lékaři nebyli schopni partnerovi určit diagnózu, léčba stála měsíčně několik tisíc korun. V průběhu jednoho roku došly Monice finanční rezervy (měla našetřeno cca sto tisíc korun). Do roku 2010 jí vypadly dva příjmy a finančně se ocitla tzv. na

dně. Vzala si svůj první úvěr u bankovní společnosti Raiffeisen ve výši 25 tisíc korun, aby zaplatila složenky a další běžné výdaje kolem bytu. Jak říká: „Byla jsem přesvědčená, že až dostanu práci, tak to splatím v jednom, že nebude problém se splácením.“ Její počáteční optimizmus nebyl bezdůvodný. Monika je vzdělaná v oblasti informatiky a knihovnictví, před jménem má titul PhDr. Jenže při pokusech uplatnit se na pracovním trhu v před-důchodovém věku narážela na samé překážky:

„Mě prostě v životě nenapadlo, že zůstanu bez práce... To jsem teda nečekala. (...) Zkoušela jsem si najít jiné zaměstnání, zkoušela jsem i na jiný státní úřad a všude mi bylo řečeno, že mě nemůžou vzít kvůli tabulkovým platům.²⁷ Přitom bych v té době už bývala vzala i práci se středoškolským vzděláním... No řeknu vám, vzdělání lidé mají v Česku opravdu docela problém... Po nějaké době jsem pochopila, že v tomto státě jsem převzdělaná a jelikož je mi přes padesát, tak jsem dobrá maximálně buď na úklid nebo můžu odejít do Anglie.“

Po prvním úvěru následovaly další dluhy. Během partnerovy nemoci začala Monika využívat telefonické služby věštkyne, jak říká, „ze zoufalosti“. Byla si sice vědoma zvýšených tarifů u hovorů tohoto typu, nicméně účtenky ve výši 20 až 30 tisíc korun od mobilního operátora O₂ jí připadaly neúměrné a s operátorem se dlouze soudila (spor nevyhrála, dodnes je přesvědčená, že jí společnost naučtovala hovory, které Monika nikdy neprovedla). Partner jí zemřel, v té době vyčerpala již všechny finanční zdroje a bylo potřeba uhradit výdaje na pohřeb. Její syn měl nově rodinu a byl na začátku podnikání, takže jí nezbývalo jiné řešení, než si vzít další půjčku. „První úvěr se dařilo splácet, tak jsem vzala kreditní kartu od GE Money Bank ve výši 25 tisíc korun.“ Časem jí bez jejího vědomí banka zvýšila dostupný kredit až na 90 tisíc, což jí připadalo „příjemnějším zvláštním, jestli mi rozumíte, že invalidnímu důchodci dají kreditní kartu s tak vysokou možností čerpání.“ Začala vnímat, že je v dluhové pasti. V té době mohla splácet již pouze úroky, na kterých splatila větší částku, než činil samotný úvěr. V roce 2011 proběhla konsolidace úvěru. Dlouho žila z částky 6 tisíc korun na měsíc a dostala se do situace, kdy téměř výhradně splácela splátky a neměla peníze na byt, elektřinu či jídlo. Začala brát úvěry u „malých lichvářů, kteří půjčují přes internet a smsky... jak jednou někde dlužíte, ty nabídky vám začnou chodit vlastně samy.“ Věděla, že se jedná o krátkodobé řešení, ale neměla na výběr a „každým měsícem, každým úvěrem to bylo čím dál tím horší.“ Říká, že v době, kdy začala insolvenční řízení, měla tzv. na krku deset věřitelů, několik exekucí a dluh v celkové výši půl milionu korun.

²⁷ Kvůli titulu PhDr. by jí ve státních institucích dle tabulkového řádu náležel vyšší plat.

4.2 Dluh jako cesta k lepšímu životu

Jak ostatně ukazuje příklad Moniky, předluženost není výhradně záležitostí chudších a méně vzdělaných lidí. Moniku by taktéž bylo těžké zařadit do kategorie finančně negramotných – a to ne jen z důvodu, že o svých závazcích vedla přesnou dokumentaci, ale také proto, že při braní nových půjček pečlivě kalkulovala nejlepší možné nabídky. V životní trajektorii Moniky znamenaly půjčky možnost alespoň částečného udržení si dosavadní životní úrovně po tragédii úmrtí partnera v kombinaci s vlastními zdravotními problémy a se ztrátou zaměstnání. V životech jiných, námi oslovených lidí, se braní půjček stává součástí osobních trajektorií s cílem ne jen si zachovat, nýbrž si zlepšit kvalitu života a naplnit si své sny či sny lidí jimi milovaných.

Martině je lehce přes padesát a v době, kdy poznala svého ex-přítele, byla již 27 let vdaná a se dvěma dospělými syny. Manželství popisuje jako „*dlouhé*“. Zatímco manžel měl svoje koníčky, svůj život, Martina žila pro děti: „*V jisté chvíli jsem pak pocítila prázdnotu, synové dospěli, manželství ztratilo náboj.*“ Tuto prázdnotu naplnil nový, o 18 roků mladší přítel, pacient s drogovou minulostí v psychiatrické léčebně, kde Martina pracovala. Pozadí jejího přítele hrálo v dluhové trajektorii Martiny enormní roli. Jednalo se o člověka, který, přestože „*pochází z rodiny vysoce inteligentních lidí,*“ byl celý svůj život svými rodiči opomíjen, strkán na okraj. „*Je to takový ten rebel, který schválně dělá problém v kolektivu.*“ Přítel má hyperaktivitu s poruchou pozornosti (ADHD). Pro Martinu bylo bolestivé od začátku jejich vztahu vidět, jak jej rodiče odmítají. Ona, jakožto terapeutka, byla jeho rodinou vnímána jako záruka abstinence a sociálního růstu. Pro přítele, který prý na rozdíl od své sestry údajně nikdy nedostával pořádné dárky (k třicetinám prý dostal od své rodiny sprchový gel), měly materiální věci obrovský význam. Martina mu radost z materiálních věcí, alespoň na začátku jejich vztahu, ochotně dopřávala:

„Snažila jsem se mu to [nezájem rodiny] kompenzovat, rozumíte, chtěla jsem mu prostě udělat radost. Pro mě bylo uspokojující to, že můžu někomu pomoci, protože jsem sama pracovala v pomáhající profesi. V té době jsem si už uvědomovala, že to, co dělám, je špatně. Vypnula jsem racionalitu a začala používat emoce. (...) Věděla jsem, že jednou na to dojedu...“

Jelikož právě odešla od manžela, jemuž nechala veškerý společný majetek a s přítelem „*začínali od nuly*“ (přítel do vztahu „*nepřišel s ničím, měl pouze pár kusů oblečení a jinak nic*“), byla Martina údajně nucena vzít si půjčku ve výši 200 000 korun. Přítel pracoval sice jen na brigádách, Martina však i nadále působila ve svém oboru a měla „*slušný plat*“. Neměla důvod mít strach ze splácení. Dopřávala tedy příteli radost formou nákupů značkového oblečení, počítače, telefonu. První půjčku u GE Money Bank splatili bez problémů. Přibyl kontokorent a další půjčka ve výši 100 000 korun od Air Bank, kterou potřebovali pokrýt výdaje na časté a velmi nákladné stěhování a kauce.

Ve vztahu nastaly první rozpory. Martiny přítel přestal pracovat a objevily se u něj i psychické problémy. Martina si vzala další úvěr – tentokrát již na běžné fungování, výdaje spojené s chodem domácnosti. Své tehdejší finanční chování hodnotí Martina jako „*odpovědné*“. S přítelem si pravidelně dělali finanční rozvahy, počítali náklady na stěhování, stěhovali se do lacinějšího bydlení. V době, kdy se jeho psychické problémy naráz zhoršily a přes sliby zcela přestal pracovat, Martina neviděla již jinou možnost a získala hned dva další úvěry za sebou ve výši cca 20 tisíc korun u Home Creditu (úvěry byly pojištěné). Těmi chtěla pokrýt předchozí dluhy, ale i tak začaly vznikat první, leč nepravidelné, „*dírky ve splátkách*“. Situace se výrazně zhoršila, když Martina v roce 2015 utrpěla vážný úraz. Srazil ji vlak, byla dlouhodobě připoutána k posteli a začal její boj s post-traumatickou stresovou poruchou a depresí. Jediným jejich příjmem se stala peněžitá dávka v nemoci a brzy na to přišly první exekuční výzvy. V době našeho rozhovoru žila Martina již týden v azylovém domě pro týrané ženy. Jelikož ji přítel brutálně zmlátil, je na utajeném pobytu.

Zatímco dluhy Martiny vznikaly do značné míry z důvodu učinit někoho jiného šťastným, 42letá úřednice **Iva** se netají tím, že její první půjčky vznikaly z touhy „*si to užít*“. Peníze „*navíc*“ jí poskytovaly komfort, který jí v té době v životě zcela chyběl (tedy v době, kdy vznikaly její první půjčky). Byla totiž na mateřské dovolené se svým jediným dítětem a již po dobu tří let měla diagnózu *sclerosis multiplex*.

Čerstvě rozvedená Iva v roce 2005 zcela nečekaně otěhotněla s člověkem, od kterého čekala spíše sexuální naplnění, než seriózní vztah. V nové životní roli vedle radosti z dítěte nicméně zažívala i sociální izolaci a rostoucí frustraci.

„Já jsem byla poprvé dlouhodobě doma. No, bylo to náročné, já jsem vždy byla zvyklá být mezi lidmi... a teď jsem byla pořád doma a vůbec nechodila nikam... a já jsem chtěla někam jít! (...) A třeba jsem [od jiných matek] viděla, že jo, že se dá chodit plavat s dětma,²⁸ a chtěla jsem to taky. (...) Těch 7000 mateřské je málo... a [Iva měla] furt takový ten pocit, že aby malá nestrádala jako miminko, že je malá... chtěla jsem, aby si užívala. A taky to oblečeníčko pro mimi... možná to bylo tím, že jsem byla pořád doma a měla jsem pocit, že teď už nikam nepůjdem.“

Při soužití se brzy ukázalo, že přítel jí neposkytuje náležitou podporu ani jako rodič, ani jako partner. Nejen, že se nezapojoval do běžné práce kolem miminka, ale neumožnil jí mít téměř žádný sociální život.

„A taky jsem si říkala, do háje, [přítel] nikam mě nebere, stydí se za mě... přišly depky... i kvůli nemoci... ono je to propojené, potřebovala jsem nějakou podporu.“

²⁸ Kurz plavání stojí v Praze v současnosti cca 3500 korun (10 lekcí).

Iva si brzy uvědomila, že se na výběru partnera do značné míry podepsala její vlastní nemoc. Udělala příliš velký kompromis a konzum umožněný půjčkami jí v této situaci dodával pocit zabezpečení a blahobytu. V době, kdy se po rodičovské dovolené vracela do práce, měli půjčky již v celkové výši půl miliónu korun. Peníze vynaložili různě: její přítel si hodně kupoval oblečení, ale kupovali například i kolo, hračky a pískoviště pro dítě na balkón či menší zařízení do domácnosti. Iva popisuje jejich tehdejší styl konzumu následovně:

„Pořád byly peníze a pořád se utrácelo, a žádná zásoba nebyla... Něco malého se koupilo do bytu, ale nebyly to zásadní věci... na byt šlo málo peněz... Když to vidím zpětně, tak jsme kupovali věci, které jsme nepotřebovali... koupili jsme si je, protože jsme věděli, že ty peníze tam [na účtu] jsou. A když už, tak se koupilo všechno ve velkém: hračky, košile, všeho se kupovalo minimálně tři kusy.“

Snadná dostupnost půjček hrála dle slov Ivy významnou roli a zpětně svoji situaci reflektuje jako spotřebitel, který se necítí být dostatečně chráněn na finančním trhu:

„Dostala jsem nabídku půjčky od Spořitelny, normálně přes internetové bankovníctví. Krátce za sebou vlastně čtyři nabídky ve výši nejdřív 50, 100 a pak 150 tisíc... Oni museli vidět, že nechodím do práce, a neměli mi vůbec dávat... hlavně ne tolik... Dříve jsem zkoušela si vzít půjčku u jiných subjektů, ale jinde mi bylo řečeno: 'Vy jste na mateřské, tak to ne.'“

Jistotu, že se peníze získané pomocí půjčky mohou utrácet, brala Iva ve sdíleném přesvědčení, že si na splacení dluhů po jejím návratu do zaměstnání vydělají. Život se lvě začal komplikovat v okamžiku, kdy začal být její přítel často nemocný (dříve většinu svého platu dostával na ruku) a její plat už nestačil na pokrytí nákladů na chod domácnosti a splacení dluhů. Krátkodobé řešení našla v získávání nových půjček a brzy se začala točit v dluhové spirále. K pocitu psychické pohody jí nepřidal ani fakt, že v roce 2009 prodělala trombózu. Brzy ale vyčerpala možnosti u větších poskytovatelů půjček, začala tedy brát jakékoliv nabídky přes internet či prostřednictvím mobilu. Reagovala na reklamy na půjčky, které viděla v metru. S věřiteli či s jejich zástupci se scházela v parcích, po kavárnách a potřebné formality (ověření dokladů atd.) si vyřídili na nejbližší poště. Půjčky, na které v této fázi dosáhla, byly značně nevýhodné. V nouzi si vzala i půjčku s 300 procentním úrokem.²⁹ Podle slov Ivy se začala „totálně zamotávat do dluhů,“ zcela ztratila přehled o věřitelích a převládala v ní pocit celkového selhání: „Tak jsem si říkala, no to jsem dopadla. Rozvedla jsem se, jsem nemocná, nemám peníze, chlap stojí za prda a všechno dohromady... tak jsem si říkala, že to jsem dopadla.“

4.3 „Nevěděla jsem, jak to funguje“

Iva se nakonec v době největšího zoufání, kdy se počet jejích úvěrů přehoupl přes neuvěřitelné číslo 30, obrátila na svého bratrance. Ten nejen, že jí poskytl okamžitou finanční pomoc, dokonce jí pomohl vyjasnit její dluhovou situaci a sestavit realistickou strategii splácení.

Na rozdíl od výše zmíněné Ivy, pocházející ze střední třídy a se stabilním sociálním zázemím, 24letá předlužená **Ema** nejen, že nemá na koho se obrátit, ale skutečnou oporu v níkom ve svém životě ještě nenašla. Od jedenácti let, kdy jí matka vyhodila na ulici, vyrůstala Ema v dětském domově. V „děčáku“ se jí nelíbilo, začala tedy „utíkat“. Následkem jejich útěků byly nespočetné pokuty za městskou hromadnou dopravu, vlaky a autobusy. Vyučila se v oblasti pomocných prací ve zdravotnictví a v 18 letech opustila dětský domov bez jakékoliv představy o budoucnosti či schopnosti orientovat se ve světě a postarat se o sebe.

„Ema: V den, kdy mi bylo osmnáct, se otevřely dveře... a šla jsem. Výzkumnice: S čím? Ema: Jen tak, s taškou...“

Uživatelkou drog byla již v průběhu života v dětském domově a po jeho opuštění začala Ema krást v obchodech, čímž se přičinila o další dluhy (za krádeže v obchodě jí policie vyměřovala pokutu v průměru 500 až 2000 korun). Žila střídavě na ulici nebo u matky, která od 16 let Emy vychovávala její první dítě. Říká, že žila zcela bez jakékoliv vize o své budoucnosti: „Furt jsem byla na ulici nebo jsem si platila hotely... nic jsem nechápala, nic jsem nevěděla, jak funguje.“ Ema má dvouletou dceru, Emičku, s rodinou není v kontaktu. S přítelem, otcem své holčičky, se rozešla po několika letech společného pobytu ve Velké Británii. Dcerka má britské občanství a kvůli tomu zatím Ema nedosáhne na rodičovský příspěvek. Jejím jediným zdrojem příjmu jsou momentálně dávky hmotné nouze. Dluhy má navíc ještě vůči mobilním operátorům a u Providentu, nicméně o celkové výši svých dluhů neví a zatím ani není v situaci, kdy by je mohla konstruktivně řešit:

„Mám z toho strach. Jestli se někdy v budoucnu dám dohromady. Bojím se, že jednou přijde exekuce a vezmou mi všechno... nebo se říká, že když máte účet, že vám to vezmou z účtu... tak toho se bojím... že jednou přijdou a vezmou mi všechno.“

Momentálně žije Ema v Praze v azylovém domě pro matky s dětmi a doufá, že se jí podaří „našetřit peníze, vzít si byt a žít s Emičkou.“ Na komerční nájem a kauci zatím nemá, a dokud dcerka nepůjde do školky, nemůže ani do zaměstnání. Na otázku, v jaké oblasti by se pracovně viděla v budoucnu, odpovídá: „Nevím, já si moc nevěřím... věřím si tak maximálně na uklízečku...“

²⁹ Nejzásadnější problém u těchto poskytovatelů není onen úrok, ale neregulované sankce, které v mnoha případech i několikanásobně převyšují původní půjčenou částku. Tito poskytovatelé vydělávají na tom, že se člověk dostane do prodlení, a účtují nepřiměřené sankce. Je to jejich primární zdroj zisku.

4.4 Dluhy, které vyplavou a zaplaví

Dnes 37letá **Mimi** žije blízko Prahy, se svým druhým manželem čekají její třetí, jeho první dítě. Mimi se dnes považuje za šťastného člověka, který vede plnohodnotný život, a do dvou let by měla mít splacené všechny své závazky vůči věřitelům. Její dluhy vznikly během prvního manželství. Vdala se v 19 letech po dvou letech známosti, jak říká „z lásky“. Na pozemku rodičů exmanžela postavili dům, do kterého Mimi vložila veškeré finanční úspory své rodiny, ve výši zhruba 800 tisíc korun. Po dvou letech se narodilo první dítě, po šesti letech manželství měli již dvě děti a „žili jsme jako šťastná rodina, jezdili jsme k moři na dovolené a tak“. Manželství po narození druhého dítěte začalo „skřípat“, mimo jiné i kvůli zhoršujícím se vztahům s rodiči exmanžela, kteří mladým údajně ostře zasahovali do soukromí. V té době začaly i první finanční problémy způsobené ztrátou zaměstnání exmanžela a neschopností rodiny hradit bankovní půjčky, které si vzali na výstavbu a zařízení domu. Mimi byla na rodičovské dovolené, exmanžel na úřadu práce, což způsobilo výpadky ve splácení a „začaly chodit první upomínky“. Aniž by Mimi měla přehled o jejich společných finančních závazcích, exmanžel začal brát půjčky – má dokonce podezření, že exmanželova známá, pracující v bance, napodobila její podpis na úvěrových smlouvách. Důsledkem celkového odcizení manželů a pocitu Mimi, „že se zblázním“, se dvojice rozvedla. To se pro Mimi ukázalo být finančně velmi nevýhodné. Společný dům manželů postavený na pozemku rodičů exmanžela (do kterého Mimi během výstavby vložila veškeré své úspory) byl napsaný na rodiče exmanžela. Jelikož Mimi nemohla doložit finanční spoluúčast na výstavbě domu, její část jí nebyla vyplacena.

„V té době nebyl internet a neměla jsem přístup k těm informacím... byla jsem mladá a věřila manželovi... nenapadlo mě, že mě oberou o barák...“

Mimi si našla podnájem, exmanželé se v souvislosti s dřívějšími dluhy dostali do exekuce. Její exmanžel dům přenechal svým sourozencům a jeho současnou adresu Mimi či jejich společné děti neznají. O jejich bývalém společném domu se Mimi vyjadřuje ironicky.

„No prostě bylo to absurdní, on se kvůli exekucím vystěhoval, takže všechno [veškeré dluhy] spadlo na mě. No a nastěhoval se tam jeho bratr s manželkou a užívali barák zadarmo, zatímco já ještě pořád platila půjčky na kuchyň, ve které už vařili oni.“

Před a během rozvodového řízení exmanžel ujišťoval Mimi, která žádnou dokumentaci neměla, že dluhy má pod kontrolou. Realita byla bohužel jiná a brzy po rozvodu jí začali vyhledávat exekutoři. Výzev, telefonátů a návštěv exekutorů přibývalo a Mimi zjistila, že dohromady má dluhy zhruba ve výši 225 tisíc korun. Za své životní štěstí považuje setkání se svým současným

manželem, který ji „doslova zachránil a začal se na splácení dluhů podílet“. Mimi, která dříve pracovala jako keramička, je dnes zaměstnaná na poště. Rodinné finance sice s manželem rozpočítávají na každý den, ale splacení dluhů mají na dosah. Mimi říká, že bez pomoci současného manžela mohla skončit s dětmi doslova na ulici.

„Občas nosím takový ty červený dopisy do azyláku pro matky s dětma. To [exekuční výzvy] hned člověk pozná. A říkám si, sakra, nebýt manžela, mohla jsem dopadnout stejně jako ony... vím, že jsem byla ve stejné situaci... dopadla jsem hodně dobře, já už se teď nemusím bát.“

4.5 Dluhy z podnikání a ze ztráty zaměstnání

Jakub si ve svých třiceti letech splnil podnikatelský sen a v roce 2010 spolu s manželkou založili kavárnu ve Středočeském kraji. Již po roce se ukázalo, že nevydělávají ani na chod kavárny a manželský pár se dostal do dluhů v celkové výši 750 000 korun. Závazky měli u příbuzných a kamarádů, spláceli podnikatelský úvěr, hypotéku, nájem, dále měli dluhy na zdravotním a sociálním pojištění. Dostali se do situace, kdy jim hrozilo, že jim banka vypoví úvěr, což by znamenalo, že by s manželkou přišli o dům. Jakubovi je dnes 35 let a i když údajně mají za sebou psychicky velmi náročné období (majetek již v jedné chvíli měli sepsaný exekutorem), splácení dluhů se manželskému páru momentálně daří. Jakub pracuje jako IT konzultant na volné noze a do budoucna by si přál mít větší prostor pro realizaci na statku, který provozuje společně se svojí manželkou.

5. Rodina, manželství a dluhy

Dluh je často rámován jako téma – rozhodnutí, ale i selhání, pokud se dluh nedaří splatit – které má individuální příčiny a individuální řešení. Takové pojetí dluhu se ale ukazuje jako nedostatečné, pokud se zaměřujeme na způsob, jakým o dlužích hovoří lidé, kteří je mají nebo měli. Jako nedostatečné se individualistické hledisko jeví i tehdy, pokud se zaměříme na způsob, jakým s dluhem a jeho sdílením například v rámci manželství operuje právní rámec v České republice.

Zdá se totiž, že v případě dluhu a rodinných vztahů na sebe vlastně naráží několik logik vztahů, které ale není možné bezprostředně oddělit. Na straně jedné je tu již zmíněná individualistická, do značné míry velmi zplošťující logika zdánlivě racionálních finančních operací a vztahů, kterou reprezentují již zmíněné diskurzy finanční gramotnosti. Na straně druhé je tu logika rodinných vztahů, které jsou vnímány v pojmech sdílení, sounáležitosti a solidarity. Střety a vzájemné ovlivňování těchto logik pak vedou k různým scénářům, ve kterých se odehrává vyrovnání se s dluhem a vůbec jeho vnímání v kontextu rodinných vztahů. Významným faktorem jsou také nerovnosti, které se v rodině objevují - můžeme hovořit o genderových nerovnostech, kdy mají ženy např. ekonomicky slabší postavení v souvislosti s tradiční dělbou rolí na pečovatelku a živitele, dále nerovnosti související s lepším společenským postavením nebo vzděláním. Tyto nerovnosti pak vedou k určitým mocenským asymetriím v rodinných vztazích, které logicky rovněž vstupují do hry, ale právě kvůli vnímání rodiny jako prostoru sdílení a sounáležitosti jsou diskurzivně upozaděny.

5.1 „Jeho“ dluhy

Milena žije v Praze, je jí 41 let, pracuje jako uklízečka a má tři děti. Půl roku po svatbě zjistila, že její manžel si vzal půjčku na opravu kola nebo auta, a pak ji neplatil. Podle jejích slov si bral další půjčky a úvěry, navzdory jejím prosbám, ať se nezadlužuje, protože to bude mít špatný vliv na život dětí. Milena říká, že si půjčoval za jejími zády a jí samotné pak lhal do očí, že splácí, i když to nedělal a s věřiteli vůbec nekomunikoval. Ona sama byla 15 let s dětmi doma, často zabezpečovala rodinu jen z mateřské. Říká, že manžel si za půjčky kupoval věci hlavně pro sebe – kolo nebo modely vláček, elektroniku a podobně. Na potřeby jí samotné nebo dětí nebral ohled. O tom, že jí manžel o splácení lže, se dozvěděla náhodou, když nebyl doma – volali věřitelé a zablokovali účet. Milena se s nimi hned spojila a vyložila jim, že účet potřebuje pro obživu dětí. „*Používala jsem děti jako štít s tím, že jsem říkala:*

Já jim musím dát něco jíst a támhle vám [věřitelům] něco pošleme.“ Situace s vysokými dluhy manžela došla tak daleko, že Milena musela prodat byt v Praze, který zdědila, aby umořila dluhy, a celá rodina se odstěhovala za Prahu.

Po několika letech se ale manžel začal zase zadlužovat a rodina skončila v podnájm. Milena od manžela odešla, našla si práci a v současné době žije v azylovém domě v Praze. On teď nemá zaměstnání, nesplácí a nekomunikuje, takže pro věřitele je dosažitelná jen ona. I po čtyřech letech se dozvídá o nových pohledávkách. Nyní se snaží s věřiteli mluvit, nijak nezapírá dluhy, což podle jejích slov kvitují. Silnou motivací ke zvládnutí manželových dluhů jsou děti, kterým chce zabezpečit v rámci možností dobrý život. Dluhy manžela ji omezují v tom, že nemá motivaci si najít lépe placenou práci. „*Když já půjdu dělat za dobrý peníze, tak mi všechno až na to minimum seberou... a nebudu vydělávat přece proto, abych platila dluhy za někoho, kdo je nasekal, ale kdo na ně vědomě kašle.“*

Milenin příklad ukazuje problematičnost předpokladu rodiny jako prostoru bezvýhradného sdílení a vzájemné solidarity. Tento předpoklad je přeložen do kolektivní odpovědnosti za dluhy, o kterých ale Milena podle svých slov nevěděla a rodina z nich nijak neprofitovala, ba právě naopak. Kolektivní odpovědnost za dluhy se viditelně promítá do ekonomické situace nejen té osoby, která se zadlužila (v tomto případě Milenin manžel), ale také do situace dalších lidí v jeho okolí (v tomto případě Milena a děti), na které vymáhání pohledávek bezprostředně dopadá. Dluhy a jejich vymáhání se pak stávají ústředním tématem, na kterém dále závisí organizace dalších aktivit v životě. Milena v tomto konkrétním případě hovoří o tom, jak situace vymáhání dluhů jejího manžela ovlivňuje způsob, jakým uvažuje při výběru zaměstnání. Sdílení dluhů - jež nezavinila a které se naopak snažila podle svých slov řešit - a jejich následků s manželem pak vnímá jako velmi nespravedlivé.

Pocit nespravedlnosti ze sdílení dluhů v páru popisuje také **Dáša**, matka pěti dětí a migrantka, jejíž příběh více popisujeme v kapitole 6 a 7. Ta se o dlužích svého manžela dozvěděla, až když šla sama žádat do banky o úvěr. Problém vidí v tom, že banky poskytují úvěr i jednomu z manželů, ale zodpovědnost za jejich splácení pak padá automaticky na oba.

5.2 Zadlužení jako forma pomoci blízkým

Dluh se stává součástí rodinných vztahů nejen v souvislosti s jeho sdílením, stává se také jedním z prostředků vzájemné výpomoci v rodině nebo mezi partnery a to i ve formě zadlužení toho, kdo chce finančně vypomáhat.

Vlastě je 34 let, je vyučená krejčová, ale nemůže pracovat, protože nemá

hlídání pro své dvě malé děti. Žije v Praze v azylovém domě. Zadlužila se kvůli partnerovi, který měl sám dluh: „Protože on měl dluhy, tak jsem mu chtěla pomoci.“ Půjčila si tedy 150 tisíc od banky. Zpočátku také půjčku poctivě spláceli, problém ale nastal, když se partner dostal do vězení a ona musela vyžít a splácet dluh jen z mateřské, která v té době představovala veškerý její příjem. Dostala se tak do prodlení, na pomoc okolí se nemohla spolehnout. V té době měla také další dluh z kontokorentu, který si založila kvůli drobným výdajům v domácnosti. Ani ten ale nyní nebyla schopna splácet. Po dvou letech se partner vrátil z vězení, a tak se možnosti splácení zase víc otevřely. V roce 2015 se ale rozešli a všechny závazky zůstaly u ní: „Řekl mi, že půjčka je napsaná na mě, takže si to mám zaplatit sama.“ Zároveň v té době nemohla nastoupit do práce, protože nemohla dát své dítě do školky. Dluh zase začal narůstat. V současné době má strategii platit aspoň část dluhu, aby věřitelé viděli, že se snaží.

V případě Vlasty je zřejmé, že o tomto zadlužení věděli oba partneři. Existují ale i případy, kdy někdo z rodiny, který touto formou chce vypomoci svým blízkým, zadlužení tají. Tím má následně omezené možnosti řešení v podobě sdílení dluhů právě s blízkými. Jedním z takových příkladů je důchodkyně **Andrea** (69). Ta bydlí v nájemním bytě a je již v důchodu. Před 4 lety si půjčila 100.000,- Kč, aby vypomohla svým dětem, které už dluhy měly a nezvládaly je splácet. O tom, že si vzala půjčku, jim ale neřekla. Zpočátku si od dětí brala peníze (právě na splátky půjčky), ale později další peníze odmítala, například s odkazem, že se jedna z dcer stěhovala. „Já jsem to nepitvala, na co ty peníze potřebujou.“ Dostala se ale kvůli tomu sama do situace, kdy dlužnou částku nezvládala splácet. Začala tedy prodávat některé své věci, aby měla na splátky. Později již ale neměla co prodávat. Její děti ale o současnou situaci nevědí. Před vnučkami, které u ní jsou občas na návštěvě, se snaží situaci tajit, aby mohly „normálně žít a dcery se nic nedozvěděly“. Od května 2016 je Andrea v insolvenční a z důchodu 11.000,- Kč jí po zaplacení nájmu a energií zůstává 1.000,- Kč na jídlo.

„Asi 3 měsíce jsem byla zoufalá a přemýšlela o tom nejhorším (o sebevraždě). Já jsem nevěděla, co mám dělat. Chtěla jsem pomoci dětem. Léta jsem to zvládala splácet. Pak se to nakupilo a nechtěla jsem to dál protahovat a zjistila jsem od sousedky, že existuje to (oddlužení), tak jsem to vyřešila takhle. Mně zbyde tisícovka na měsíc na jídlo. No, naučila jsem se s tím žít.“

6. Žít s dluhem

Jak lze vyčíst z předešlých příběhů, život s dluhem nebyl pro nikoho z námi oslovených lidí jednoduchý. Sevření v normativním modelu splácení dluhů a důrazu na nezodpovědnost těch, kteří nesplácí, lidé rozličným způsobem jednali a rozhodovali o svých výdajích - jinými slovy *žili s dluhem*.

Jednotlivá ekonomická rozhodnutí a jednání zadlužených lidí byla vždy situovaná, sociálně vnořená (*embedded*)³⁰ – tj. odvislá od aktuální situace, ve které se lidé nacházeli (od okolností, jako jsou životní zkušenost jednotlivce, kvalita sociálních vztahů s blízkými lidmi a formálními institucemi, možnosti mobilizovat tyto sociální vztahy pro změnu situace atd.) a zároveň od aktuální ekonomické situace (tedy často od možností splácet). Šlo o taková jednání, kterými se lidé snažili, pokud možno dlouhodobě, ochránit rodinu, majetek (či věci, které vytváří domov), a smysl života. Forma, jakou v různých situacích *život s dluhem* nabýval, projevy dluhu v životních příbězích a dopady dluhu na další osobní a společenský život jednotlivců závisely právě na situaci, ve které se jedinec nacházel a nachází.

Stejně jako je ekonomický systém tzv. sociálně vnořený (*embedded*), tak i jednotlivé formy vztahu dluhu a závazku jsou sociálně vnořené a v různých sociálních kontextech nabývají různých významů. V průběhu rozhovorů jsme se setkaly s dluhem *zapomenutým* (viz Petr a Lucie v kapitole 7), *naléhavým* (viz Andrea v kapitole 5), *nezvratným* či *tíživým* (viz Dáša, kap. 6), *diskutovaným* (viz Petr a Lucie, kap. 7), *řešeným* (viz Eva níže) či *neřešeným* (viz Robert, kap. 7), *utajovaným* (Andrea, kap. 5), *sdíleným* (kap. 5). *Život s dluhem* byl a je tedy pro všechny námi oslovené lidi významná a významuplná životní zkušenost.

V následujících podkapitolách vyzdvihneme tři hlavní způsoby, jak lidé jednali a popisovali *život s dluhy*. První z nich je 1) snaha se dluhů „zbavit“, další způsoby 2) „přežívám“ a 3) „nikdo se neozval“ jsou spojeny v jedné podkapitole. V rámci těchto dominantních způsobů vyjednávání dluhů existuje ještě mnoho dalších variant jednání, které vykreslují *život s dluhem* a které shrneme níže v textu.

³⁰ Sociální vnoření (*embeddedness*) je termín používaný antropology a sociology zabývajícími se ekonomickými transakcemi. Sociální vnoření prezentovali sociologové a antropologové především na příkladech ekonomik mimo-evropských skupin (M. Bloch a J. Parry [1989] *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press) či skupin obývajících marginální ekonomiky (M. Stewart [1997] *The Time of the Gypsies*. London: Westview Press; Day et. al. 1999, *Lilies of the Field. Marginal People Who Live for the Moment*, Westview press). Jak ukázal M. Herzfeld [(1992) *The Social Production of Indifference*. Chicago: University of Chicago Press], západní společnosti a jejich byrokratické instituce nejsou o nic méně symbolické, než jsou instituce v ne-západním světě a úředníci si vytváří vlastní kategorizace občanů, se kterými se střetávají.

6.1 „Už abych se těch dluhů zbavila“

V následujících životních příbězích lze vidět různorodé způsoby, jak *žít dál* i s dluhy či bez nich. Dluh totiž většina oslovených lidí zažívala jako *tíže*³¹ – často až fyzicky zakoušenou zátěž, které v extrémních případech chtěli lidé čelit sebevraždou (viz kapitola 7). Varianty krátkodobých řešení života s dluhem nejsou v této kapitole zastoupeny všechny. Záměrem je ukázat, že každý zadlužený člověk volí mezi různými řešeními s cílem dlouhodobě se zbavit *tíže*. Všichni námi oslovení lidé projevovali silnou touhu své dluhy „řešit“. Nicméně někteří se ocitali v takové životní situaci, kdy jim nezbyvalo nic jiného, než čekat na vyjasnění některých aspektů v životě (např. rozvoj, práce, bydlení aj.), aby mohli udělat krok i v oblasti splácení dluhů.

Dáša (39, popsána v kapitole 5) bydlí v azylovém domě s 5 dětmi, pochází z Kazachstánu. Zadlužil se její muž, od kterého nemohla z ekonomických důvodů odejít. Kvůli dluhům nemá české občanství, nejmladší dítě nemá zdravotní pojištění. V roce 2014 spáchala třetí pokus o sebevraždu, když přišel dopis od plynáren na nedoplatek 13.000,- Kč.

„V té době jsme neměli na nic, ani na jídlo. Nevěděla jsem, že cizinci s trvalým pobytem mají nárok na hmotnou nouzi... Skládáš dopisy nějakou dobu. Víš, že v bytě není nic takového, co by se dalo vzít a prodat. Rady dostáváš od lidí, kteří to taky neřeší správným způsobem. Teď s tím budu něco dělat s pomocí neziskovky.“

Dáša se opakovaně nacházela v situacích, kdy nemohla narůstající dluhy nikterak ovlivnit (půjčky přes její nevělu získával manžel, násilník) a zároveň jí chyběly finanční prostředky na zajištění živobytí pro sebe a jejich pět dětí. Krajní situaci a existenciální tíži řešila krajními prostředky a opakovaně se pokusila o sebevraždu. Nějakým způsobem řešit či posunout její situaci k nějakému pozitivnímu vyústění a zbavení se té tíže jí pomohla až policie, která ji odkázala na blízkou neziskovou organizaci. Od té doby si Dáša s pomocí pracovníků neziskového sektoru stabilizuje život (odešla od manžela, bydlí v azylovém domě pro týrané ženy) a tvrdí, že bude následně řešit i dluhy.

Eva (47, rozvedená, zaměstnaná, vyučená) měla více možností, jak svou situaci zadlužení řešit. Měla sice dva syny, ale ty neměla ve své péči a neměla násilnického manžela, od kterého by se nejdříve musela odstěhovat. Dlouhodobě bydlí v nájemném bytě a je zadlužená z období, kdy byla drogově závislá a v trestu odnětí svobody. Dluhy má zejména na VZP (nebyla přihlášená na úřad práce – měla brigády načerno), za pobyt ve vězení, za byt v době, kdy v něm nebydlela z důvodu trestu odnětí svobody. V květnu

2016 jí exekuovali účet kvůli částce 18 500,- Kč (původní pokuta městské policie činila 400 korun). Eva věděla, že jí musí poskytnout minimum na živobytí, a tak si vybrala v bance minimální částku cca 6 800,- Kč, ze které částečně uhradila nájem. Zbytek peněz na nájem a živobytí jí půjčili rodiče. Na živobytí v době nemocenské žádala na úřadu práce, ale vzhledem k tomu, že je zaměstnaná, žádné peníze jí nedali. Z platu (nezabavitelné částky) jí po zaplacení nájmu zbývají cca 2000,- Kč na živobytí.

„Konto mi zastavili, a tak jsem si domluvila s bývalou kolegyní, že mi budou posílat výplatu na konto její dcery. Je to kolegyně z bývalé práce. Do Amazonu jsem nastoupila kvůli tomu, že jsem musela začít splácet dluhy... protože v technických službách jsem málo brala, málo mi strhávali z platu. Chtěla jsem to vše vyplatit rychleji. Abych se těch dluhů zbavila. Za devět měsíců mám teď z toho Amazonu třeba těch 90 tisíc splaceno. V technických bych měla za tu dobu třeba jen devět tisíc.“

Eva pocítovala tíseň v souvislosti s dluhy a zároveň vnímala své zadlužování jako životní kapitolu, etapu, která ji pronásleduje, které ale sama chce čelit a vyřešit ji. Jak sama říká: „No, byla jsem blbá a udělala jsem spoustu blbostí, ale já to chci mít uzavřené, chci být čistá.“ Kdyby nebylo jejich rodičů a jejich dobrých přátel z bývalé práce, nikdy by v její aktuální ekonomické situaci nedokázala hradit náklady na exekuce a zároveň hradit nájem a nezbytné výdaje na živobytí. V případě jejího osobního příběhu tak významnou měrou přispívají právě blízcí lidé k tomu, aby se „těch dluhů zbavila“ (k tématu sociálních vazeb viz také kapitola č. 5).

Daniel (31, zaměstnaný, vyučený) bydlí v družstevním bytě se ženou. Zadlužoval se od 18 let, kdy si pořídil notebook, telefon a telefonní karty. Problém se splátkami za úvěr měl poté, co se mu rozpadla rodina a žena s dcerou od něj odešly. Vzal si hypotéku na koupi bytu ve výši 300.000,- Kč, ale jeho příjmy bance nestačily.

„Musel jsem mít nějakého ručitele. Přihlásil se můj kamarád, že mi pomůže. No ale tím, že jsem to neplatil, tak ten dluh šel za ním. Tím úvěrem jsem si vyplatil všechny karty díky tomu, že jsem vzal úvěr větší, že jsem to přetáhl. To byla taková blbost platit půjčku půjčkou. Na splátky jsem si už nebral věci (myslí za spotřebiče), pak to skončilo tou hypotékou. Já jsem nikdy neměl problémy se splátkama do té doby, než jsem přišel o rodinu. To jsem byl rád, že jsem zaplatil nájem a třeba alimenty.“

Přibližně dva roky pobíral podporu v hmotné nouzi a dluhy nemohl vůbec řešit. Jeho příjem údajně činil 1.500,- korun a na bydlení nedostal žádné doplatky a příspěvky z toho důvodu, že žil v domácnosti sám. Říká: „Já jsem třeba i měl na nájem nebo splácení, ale neřešil jsem to a řekl jsem tátovi, aby

³¹ Tíže v tomto textu používáme jako analytickou kategorii - vystihující zakoušení individuálních životních příběhů v nerovných mocenských vztazích. Přístup vychází z knihy P. Bourdieu et. al. (1999) *Weight of the world*. Cambridge: Polity Press.

to zaplatil za mě.“ V té době také podlehl alkoholu a jeho otec automatům, a tak veškeré volné peníze vydělané načerno na stavbách rychle utratil. Z alkoholismu jej vyléčila jeho nová žena a od té doby David všechny platby údajně hradí. Vystřídal několik legálních zaměstnání a přes program úřadu práce si udělal řidičský průkaz na autobus. Od té doby jezdí jako řidič autobusu. Také se rozhodl, že podstoupí insolvenční řízení a požádá o osobní bankrot a říká: „*Já už to chci mít za sebou. Už se těším, že za pět let si zapálím velký doutník a budu volný. To bude úleva.*“ Osobní bankrot mu totiž vyšel a od května 2016 mu strhávají vše z 16 tisícového platu nad přibližnou částku 9.500,- korun. „*Až teď, když jsem řidič, tak se mi nejvíce strhává z platu. To mi vezmou třeba 5.000,- Kč naráz, tak to utíká rychleji (splacení dluhu). Ale trvalo mi dva roky, než jsem si našel práci na stálo, abych mohl vyhlásit insolvenční.*“

6.2 „Přežívám“, „nikdo se neozval“

Řešení či jakékoliv splacení dluhu předpokládá, že se člověk nachází v takové situaci, kdy je schopen dlouhodobě plánovat ekonomické výdaje a kdy má dostatečné finanční prostředky na splacení dluhů. Z rozhovorů vyplývá, že na splacení dluhů je nutná jistá základní ekonomická a sociální stabilita nebo vstřícnost věřitelů a snížení splátek na minimum.

Praktiky „přežívám“ a „nikdo se neozval“ se tak mohou některým jevit jako strategie, která lidi odvádí od splacení dluhů a uvrhuje je do ještě vyššího zadlužení. Z pohledu námi oslovených lidí jde ale o logický krok v případě, že nemají dostatečné ekonomické příjmy na pokrytí chodu domácnosti. Oba způsoby totiž zadluženým lidem umožňují fázovat své ekonomické výdaje a to i v dlouhodobém horizontu několika měsíců. Například Robertovi (popsán níže) jeho strategie „nikdo se neozval“ umožnila, aby se minimálně půl roku soustředil na stabilizování své nejisté situace s bydlením, zdravím a na řešení exekučních záměrů, se kterými se exekutoři „již ozvali“. **Anna** (27 let, nevyučená, matka 5 dětí bydlící na ubytovně), další z lidí využívajících taktiky „nikdo se neozval“, měla zcela jasno ve svých financích, výdajích a výdajových prioritách. Srovnávala finanční částky a převáděla je na množství nákupu, které za danou částku pořídí.

A: „Teď mě přišel jeden školní výlet na 350 korun plus svačinu na celý den a ještě mi paní učitelka napsala, ať mají aspoň dvě stovky kapesný. A já tam mám tři holky, tak mě vyjde jeden výlet na 1500 korun. Což já mám maso na celý měsíc... Mám dluh těch 120 tisíc za pauzály a já jsem to měla splácet po dvou, třech stovkách.“
Výzkumnice: „A splácíte to?“

A: „Nesplácím, protože to je skoro tisícovka. Na každou smlouvu 300 korun. To je holkám na rohlíky na měsíc.“

Praktika „přežívám“ tedy jinými slovy znamená, že lidé upřednostňují základní potřeby (jídlo, hygienu, bydlení, sociální vztahy v rodině apod.) ve prospěch své rodiny (příkladem jsou rodinné situace Zuzany, Lucie a Petra níže). S přežitím také souvisí praktika *odkládání* jiných výdajů (tzv. na potom) a *čekání* na věřitele, zda po nich budou chtít peníze zpět (příkladem jsou Lucie, Petr a Robert). Oslovení lidé si byli vědomi toho, že je dlouhodobě výhodnější kontaktovat věřitele na začátku dluhu, z různých důvodů toho ale nebyli schopni. Reálně by to pro jejich rodinný rozpočet znamenalo, že měsíčně přijdou o další finanční částku, která jim již v současné situaci chybí. Například **Zuzana** (41) žila v době rozhovoru se 4 dětmi v azylovém domě a byla v částečném invalidním důchodu. Měla tedy omezené finanční příjmy a nikdo z rodiny jí nemohl pomáhat. Její muž se přestěhoval k babičce, ona s dětmi zůstala v azylovém domě. V době rozhovoru jí umíral otec a Zuzana podle svých slov nemyslela na nic jiného. Ví o tom, že jsou všechny dluhy v exekuci a říká k tomu:

„Přestala jsem dluhy počítat, nejsem schopná na ně myslet, víc řeším otce. Dřív manželova výplata pokryla chod rodiny (běžné výdaje domácnosti). On pracoval na dráze a bral 15.000,- korun“ Svou budoucnost vidí následovně: „Možnost by byla splácet, pokud by společnosti braly menší částku, ale oni chtěli nejméně 1.000,- korun a to by mě opravdu existenčně zruinovalo.“

Zuzana se nacházela možná v dočasné a možná také v dlouhodobější situaci ekonomického strádání a nouze. V situaci, kdy sama neměla dostatečný finanční obnos na to se z ubytovny odstěhovat do nájemního bydlení, jí do života vpadla další nečekaná událost v rodině – nemoc a umírání otce. V rozhovoru sice projevovала touhu se dluhů zbavit, ale aktuální ekonomická a sociální situace jí to neumožňovaly. Zuzana se tak soustředila na přežití a stabilizování své situace.

Podobně svůj aktuální život na ubytovně popisovala **Lucie** (27) a **Petr** (26). Ti žili na ubytovně již rok se svými třemi dětmi (3, 2 roky a 1 měsíc) a potýkali se s nedostatečnými příjmy do domácnosti. Vzhledem k tomu, že je kvůli nesplaceným pohledávkám nikdo nekontaktoval, věnovali se aktuálním výdajům a potřebám svých dětí na úkor splacení dluhů. Oba se navíc částečně zadlužili kvůli lidem ze svého okolí a nikoliv primárně s cílem uspokojit své osobní potřeby. Petr byl vychováván v dětském domově. Má základní vzdělání a malé uplatnění na trhu práce. Učiliště kuchař – číšník nedokončil, protože si to jeho matka nepřála. Svou situaci popisoval tak, že ho v 18 vypustili z dětského domova a neměl kam jít. Vrátil se tedy k matce, kde dočasně bydlel a je kvůli ní, podle svých slov, zadlužený. Lucie vyrůstala v náhradní péči své švagrové od svých 8 do 21 let, a podle ní je zadlužená převážně kvůli švagrové. Nájem za ubytovnu hradí 12.900 korun (za místnost 3 x 4 m²), z peněz na živobytí doplácí 1.000 korun. Jejich jediný příjem tvoří rodičovský příspěvek 9 tisíc a doplatek na bydlení, příležitostně práce na černo. Nejvyšší měsíční výdaje jsou za Sunar a za plínky pro dvě děti (celkem cca 5.500 korun/měsíc).

L: „Tak to vůbec nevím, kolik dlužím. Jednou se mi ozvala paní, že mám exekuci asi 50 tisíc a já jsem chtěla snížit splátky. Říkala, že se mi kvůli tomu ozve a dodneška se nikdo neozval. Tak vůbec nevím. Bydleli jsme na jiný adrese, protože jsme měli byt a já jsem to vůbec nezvládala. Takže jsme zůstali na ubytovně a od té doby se mi nikdo neozval.“... „Vím, že u Providentu mám dluh, to jsem ani nevěděla, že tu půjčku vzala (švagrová). To jsem pak jen koukala, že mi přišla karta. Já jsem to třeba i podepsala, ale švagrová mi dala podepsat papír, že je to na telefon. Takže já jsem podepsala ten papír, ale byla jsem v pubertě, tak mi to bylo jedno.

Jsem se třeba zeptala, na co je ten papír. Ona mi třeba odpověděla: 'No to je na telefon, co jsem vzala, oni ti pošlou nový. Musíš to podepsat. Pak na to koukám a šup, půjčka. A ptám se: 'jak to?' A ona: 'No to oni ti jí dali'. No tak já jsem věřila, vid'. (pobavená) To bylo asi na 6 tisíc, tehdy nedávali hodně.“... Výzkumnice: „A vy jste si nějaké půjčky na sebe bral?“

P: „Provident jsem měl, 13.000 korun mi dali. To jsme chtěli na kauci.“

L: „To už jsme bydleli spolu a měli prvního syna a bydleli jsme u švagrový (ztratili bydlení). No a právě jsme z půjčky měli velký kulový. Sice nám švagrová pomohla k tý půjčce, ale prakticky skoro všechny peníze si vzala. Prý že potřebují něco vyplatit. Že ještě přes Vánoce s nimi zůstaneme, po Vánocích nám peníze vrátí a my se odstěhujeme. Jsme byli oba pitomí.“

P: „Vyrostlo to ze 13 tisíc na 30. Ale spláceli jsme to. Já jsem to platil měsíčně 2.100 nebo 2.300 korun. Za telefony, to mi vůbec nepřišlo (papíry, výměr), vůbec nic.“

L: „Mně taky ne, všechny ty telefony, co jsem měla, tak taky nic.“ Oba konstatují, že je to skoro 5 let, co jim nepřišel žádný papír (upomínka, exekuce či jiný výměr).

P: „Člověk s tím ani nemusí mít stres, to už stejně člověk čeká. Stejně nám nic neudělají. Co nám seberou? Nic. Co nám mají sebrat, televizi, co není naše?“

Životní příběh **Roberta** (42, základní vzdělání, práce na částečný úvazek, invalidní důchodce) se sice od Lucie a Petra liší v mnohém, taktiku „nikdo se neozval“ využívají ale stejně s cílem zajistit ekonomický chod domácnosti a stabilizovat svou situaci. Robert bydlí již 8 měsíců sám na ubytovně. Pobírá částečný invalidní důchod a na částečný úvazek je již 6 let zaměstnán v bramborárně za 5.500 korun. Nově má exekovaný účet kvůli dluhům vůči firmě T-Mobile. Doufá, že jeho dluhy vyřeší sestra, která mu slíbila vyplatit vlastnický podíl chaty.

„Měl jsem paušál. Tam jsem taky udělal chybu, chtěl jsem sehnat nějakou tu rychlou půjčku. Volal jsem na předražené číslo. No a se vším všudy jsem nakonec dlužil nějakých 40 tisíc. Neřešil jsem ty

upomínky, až to došlo až sem, kdy jsem byl bez peněz, exekutora na krku a dokonce jsem nebyl ani schopný úplně zaplatit nájem na ubytovně, tak i tady mám dluh. Ty dluhy jsou mi osudem.“

Šel na operaci s kolenem a musel zůstat po dobu rekonvalescence doma. Tím se mu také snížily příjmy. Nemocenskou mu vyměřili na 3.500 korun, ale nájem musel platit celkem 5 tisíc. Začal mít problém s platbami za nájem, až mu majitel bytu řekl, aby se vystěhoval. Netuší, v jaké výši by mohl být dluh za bydlení a zároveň se nikde o tento dluh nezajímal. Nepřišlo mu totiž od nikoho žádné vyrozumění nebo dokument shrnující výši dluhů a způsob řešení dluhů (tedy, zda bude splácet) za nájem, případně exekuční výměr.

„Nedá se říct, že jsem na ten nájem neměl. Já vůbec nevím, co se to stalo. Prostě jsem měl tenkrát zatmění a najednou... spoléhal jsem, že to vždycky nějak zachráním. Potom, potom, potom. Až jsem nezachránil nic... Ted' ještě nevím, jestli se mi neozvou z bytu, kde jsem bydlel. Protože tam mi řekli jen, že se mám vystěhovat. No ale už jsou to dva roky a nikdo se mi neozval. To neznámá, že se neozvou. Může to přijít každým dnem. Já vím, že je lepší s nimi jednat, než dělat, že tu nejsem. A to jsem právě dělal, to byla ta chyba. Jsem si říkal, že mě se to určitě týkat nebude. Ještě nevím, zda z toho budou nějaký penále.“

Vzhledem k tomu, že měl Robert dluh i na nájmu na ubytovně (majitel ubytovny mu pohrozil vystěhováním) a řešil svůj exekovaný účet (na něm měl peníze a rád by si je vybral na zaplacení nájmu), nezabýval se Robert historickým dluhem za nájem v bytě, kde původně bydlel. Znamenalo by to pro něj třístit své síly a zaměření, které se snažil soustředit na to, aby si udržel střechu nad hlavou. Robertovo jednání a prohlášení „nikdo se neozval“ stejně jako Lucie a Petra, Anny ukazují, jak mohou být životní okolnosti naléhavé. V naléhavé situaci tedy všichni volili taktiku oddalování a v podstatě i rozkládání nákladů na domácnost a dluhů do delšího časového úseku se všemi důsledky a zvýšenými náklady, které s sebou exekuce přináší.

7. Stres a zdraví zadlužených – utrpení a násilí

Při analýze rozhovorů jsme se setkaly s mnohačetnými projevy a dopady násilí, které se s dluhem pojí. Nešlo pouze o subjektivní vnímání vybraných sociálních situací jako násilných či o vnímání dlužníka jako zakoušejícího utrpení.³² S dluhem, a to zejména v rodinných vztazích, byly spojeny formy násilí, kterých se různí aktéři (a i dlužníci samotní) dopouštěli na zadlužených lidech, na těch ještě slabších, než byli oni sami. Nemuselo to být primárně fyzické násilí, různé sociální situace byly ale našimi informátory subjektivně jako násilné vnímány.

Někteří zakoušeli ve vztazích s věřiteli nikdy nekončící stres a výhrůžky, jiní zažívali jiné formy utrpení a byli objekty násilí v sociálních vztazích – často šlo o domácí násilí a fyzické napadání, někteří byli obelháváni svými příbuznými, špatně či vůbec informováni a kráceni na penězích (např. mateřská byla vyplácena muži, který ji ženě nepředával apod.) – blíže viz kap. 5. Pokud tedy analyzujeme rozhovory a vyprávění našich informátorů a zároveň nebudeme bagatelizovat jejich „point of view“ (pohled na věc), můžeme tvrdit, že dlužit jinými slovy znamená být objektem násilí a podílet se na vztazích násilí. Prostředí dlouhodobých vztahů násilí mělo pak dopad na stres a zdraví těchto lidí.³³

Stres a zdraví námi oslovených lidí vypovídá o mnohovrstevnatém utrpení, které lidé zažívají v souvislosti s dluhem. 1) Jde o utrpení z nedostatku finančních prostředků na zajištění základních potravin – hladovění. 2) Dále o zdravotní strádání, kdy zadlužený nemá dostatečné prostředky na zajištění léků, lékařské péče či dochází vlivem úrazu k poklesu příjmu a zhoršuje se jeho/její finanční situace – zdravotní stav jako faktor prohlubující zadluženost lidí. 3) Dlouhodobě zažívaný stres zadlužených, strach a nátlaky při komunikaci s věřiteli či stres spojený s dluhem byl přítomný ve většině rozhovorů. Dlužit totiž znamená dlouhodobě zakoušet vztahy násilí a být často objektem násilí (ať již fyzického, psychologického či symbolického).

³² Pierre Bourdieu používá v knize „The Weight of the World“ (1999) termín „positional suffering“ (situační utrpení) pro to, aby vysvětlil a zvýznamnil vyprávění různých lidí s různou společenskou zkušeností a nebagatelizoval jejich pocity utrpení tím, že by toto utrpení srovnával s reálným, materiálním utrpením. Utrpení může nabývat mnohých podob a reálných dopadů. (str. 4, Stanford un. press, California).

³³ Sociologický výzkum na zdraví zadlužených lidí prováděli ve Švédsku a zjistili obrovské následky dluhů právě na zdraví zadlužených lidí. „Výzkumy ukazují, že v období předdluženosti se výrazně zhoršuje zdravotní stav zadlužených. Dále, že mnozí již nemocní lidé se s vyšší pravděpodobností stanou předdluženými... Mnoho výstupů z výzkumu naznačuje, že životní standart se po třech letech oddlužení nemění ve srovnání s předešlou situací, zatímco fyzické a psychické zdraví lidí se zhoršilo. Polovina dotázaných tvrdila, že dlouhodobá finanční situace ovlivnila negativně vztahy s rodinou. Je alarmující, že přes 90 % dotázaných muselo v průběhu oddlužení zcela či částečně omezit své vztahy s dětmi.“ (Ahiström, Edström, Savemark 2014/15, Money matters no. 12).

7.1 Hlad

Sociální systém je nastaven pro pomoc lidem s nízkými příjmy, ale nebere v potaz zadluženost těchto obyvatel. Základ pro výpočet sociálních dávek je totiž z příjmu před odečtením exekučních či jiných srážek. Na jednu stranu je to pochopitelné (jinak by stát vyplácel dávky částečně na úhradu dluhů), na stranu druhou to vytváří další překážky zadluženým lidem, kteří se o to obtížněji mohou svých dluhů zbavit. Finanční prostředky, které jim totiž z jejich příjmu zbudou, všichni naši oslovení informátoři využívali k přežití (tedy úměrně ke své situaci).

Zvláštní otázkou je pak samotná výše nezabavitelné částky a způsob jejího výpočtu. Setkali jsme se s několika seniory, kteří sice pobírali důchod, ale protože jim povolili oddlužení, bylo jim ponecháno jen nezabavitelné minimum. Zbytek z již tak nízkého důchodu byl odváděn na úhradu dluhu. Náhradní finanční prostředky však tito senioři neměli k dispozici, a tak své výdaje na jídlo museli omezit na kritické minimum – tj. tisíc korun na měsíc.

Bylo tomu tak například u seniorky Andrey citované výše, u seniora **Karla** (níže), za dva tisíce korun měsíčně žila Eva (47) citovaná výše. Ne všichni senioři o svém dluhu hovoří se svými příbuznými (např. po jejich smrti se teprve děti dozvěděly, že měla zemřelá matka dluh u několika společností kvůli soudním sporům o dům, ve kterém žila; seniorka si půjčila, aby mohla pomoci svým dětem v napjaté ekonomické situaci a sama je nyní v insolvenční, aniž by o tom její děti věděly atd.). Z tisíce korun na měsíc si hradili tito senioři veškeré náklady na jídlo, léky, a přestože jsme s nimi hovořily na začátku jejich insolvence (v prvním roce insolvenčního řízení), byli evidentně fyzicky sešlí.

Jeden z dotázaných na otázku: „Už jste přemýšlel, co budete po těch pěti letech dál dělat?“ odpověděl: „A vy myslíte, že to přežiju? Vždyť umřu hladu.“ (Karel, senior, 65 let, tři měsíce v insolvenční). Karel totiž získal insolvenční na základě příjmů svých a své ženy. Žena mu ale v průběhu insolvenčního řízení zemřela. Utrpěl tedy nejen emoční ztrátu blízkého člověka, ale také mu poklesly příjmy nutné na chod domácnosti. Z toho důvodu mu – po zaslání peněz insolvenčnímu správci – zbude na živobytí již zmíněných 1 000 korun.

Hlad zadlužených lidí, kteří se snaží svou situaci řešit formou insolvence, je vážný problém, který ale neřeší žádné instituce státního sociálního systému. Jsou to lidé žijící pod hranicí chudoby, přesto se jim nedostává jakékoliv institucionální pomoci.

7.2 Lékařská péče, léky a zdraví

Podle výše citované studie (Ahiström a kol. 2014/15) se v průběhu zadlužení zhoršuje zdravotní stav zadlužených lidí (tamtéž). Podle studií realizovaných ve Velké Británii, Německu a dalších státech EU měli zadlužení lidé vyšší

sklony k depresím a byli to právě rodiny s dětmi, senioři a lidé z minorit, kteří se více potýkali s ekonomickou nejistotou a s ní spojeným stresem a rozčilením (viz Turunen and Hiilamo 2014).³⁴ Podle diplomantky Pavly Fabokové (2012),³⁵ která se zabývala zadlužeností duševně nemocných pacientů, zažívá ČR nárůst hospitalizovaných pacientů, kteří při své hospitalizaci začínou řešit své dluhy. Podle Fabokové jsou pracovníci psychiatrické kliniky často prvními, kterým se pacienti se svými dluhy svěřili (tamtéž).

Náhle zhoršený zdravotní stav některých námi oslovených lidí znamenal pro mnohé také pokles v příjmech do domácnosti (vlivem nemocenské) a vedl k následnému zadlužení jedince a k jeho/jejímu dalšímu strádání (psychickému, fyzickému). Do takové situace se dostal Robert (citovaný v kapitole 6, když podstoupil operaci kolene) nebo několikrát citovaná Martina (v kapitole 4 a níže), která po sražení vlakem nemohla pracovat a psychicky byla na tom tak špatně, že nemohla telefonovat a komunikovat s věřiteli. V dalších případech šlo o jiné zdravotní problémy a nástup na nemocenskou.

Pokles příjmů byl ve všech případech sledovaných lidí minimálně poloviční (vlivem výplaty nemocenské) a zároveň jim platby chodily později a v jiném termínu, než byli zvyklí (např. od zaměstnavatele). Zhoršený zdravotní stav se projevil také tím, že vlivem poklesu příjmu neměli dostatečné finanční prostředky, aby zaplatili všechny potřebné léky. Výdaje nemocných lidí byly ale stejné (nájem, služby, strava aj.), ne-li vyšší než v době, kdy byli zdraví. Zhoršený stav v několika případech změnil také psychické rozpoložení zadlužených a lidé uváděli „stres“, „deprese“, „pokusy či myšlenky na sebevraždu“. To byl také případ Dáši, která se pokusila o sebevraždu celkem třikrát.

V případě **Dáši** (39) z Kazachstánu byl vlivem více okolností její dceři upřen přístup ke zdravotnímu pojištění a tím i k lékařské péči. „*Nejmladší dcera nemá očkování, nemá zdravotní pojištění.*“ Matka sice pojištěná je, ale holčička nemá rodný list, a tak nemá ani trvalý pobyt přesto, že se narodila v ČR (Dáša v době porodu ztratila kazašský pas³⁶ a neměla platný doklad, který by ji oprávnil k vyzvednutí rodného listu své dcerky. Otec dítěte byl v době porodu dlouhodobě v Kazachstánu). Zařídila si tedy 2-3 prohlídky za peníze,

ale na očkování peníze nemá (jedno očkování by stálo 5 - 8 tisíc korun). Dítě nesplňuje podmínky pro trvalý pobyt, žena neměla mateřskou a musela brát podporu v hmotné nouzi. Jenže tím se posouvá možnost trvalého pobytu dcery (podporu v hmotné nouzi nemůže brát nikdo ze společně posuzovaných osob min. 3 roky, než o trvalý pobyt požádá). Dáša nedostala na dceru rodný list přesto, že se dcera narodila v ČR (měla jen potvrzení z porodnice).

„Úřady říkaly, že vzhledem k věku holčičky nemá vazbu k České republice. Holčička se počítá jako člověk, který přijel. Díky bohu, že mám zdravé dítě a jsem zkušena matka. Mohla by to být další věc k dluhům, kdybych zavolala sanitku či by dítě bylo nemocné.“

Dluh v roce 2007 získala po manželovi (věřiteli jsou min. 4 banky, 1 v exekuci). Vypráví, že zažívala strach a naštvanost zároveň.

„Když jsem se to dozvěděla, jednu dobu jsem vůbec nic nedělala. Protože mě to šokovalo. Posléze došlo k prvnímu pokusu o sebevraždu, protože jsem neměla z čeho zaplatit ten byt. No... všechno pohromadě.“

Od roku 2011/12 měla období, kdy nechtěla znát celkovou výši dluhů. Mezitím přicházely dopisy na manžela a na ni, otevírala je, ale podle jejích slov byla v takové ekonomické a psychické krizi, že občas neměla ani na zavolání věřitelům. Do podobné paralýzy se dostala i **Martina** (52), kterou srazil vlak. Od té doby je na nemocenské, její příjem klesl a ona podle svých slov dlouho nebyla schopná komunikovat s věřiteli. „*Začalo to být zlé. Splácení téměř skončilo. Stěžij jsme měli na jídlo.*“ Vzali nový úvěr od Providentu na zaplacení nájmu. Přítel v té době bral pouze sociální dávky a ona byla v takovém stavu, že ani nebyla schopna volat věřitelům. S poskytovateli úvěrů tedy komunikoval přítel. Ona byla přítomna telefonátům.

„Začala se točit ta spirála telefonátů, stresu. Přítel to začal řešit. Pokud to šlo, tak všude zaplatili něco. Začali jsme maximálně šetřit na jídle, jen tam to šlo.“ Začátkem roku 2016 přestali platit úplně. Martina odešla od přítele a bydlí v azylovém domě pro týrané ženy.

Andrea (69, již citovaná v kapitole č. 5) byla tři měsíce v depresích, „*po Vánocích už to nešlo dál. Člověk už myslí na nejhorší*“ (smrt), než kontaktovala dluhové poradenství. V poradně jí prý velmi pomohli, protože ji vyslechli a nabídli řešení. Také za ni žádosti o insolvenční napsali, takže se s tím „*nemusela trápit*“.

³⁴ Turunen, E. and H. Hiilamo (2014) Health effects of indebtedness: a systematic review, *BMC Public Health* 14: 489. <http://www.biomedcentral.com/1471-2458/14/489>.

³⁵ Faboková, P. (2012) *Dluhová problematika pacientů hospitalizovaných na Psychiatrické klinice Fakultní nemocnice v Plzni*. Nepublikovaná diplomová práce, ZČU, Fakulta pedagogická.

³⁶ Dáša byla bez pasu celkem čtyři roky. Kazašské velvyslanectví se údajně první dva roky po nahlášení ztráty dokumentu jejím případem vůbec nezabývalo a než se její případ vyřešil, Dáša se mohla prokázat pouze potvrzením o ztrátě pasu. Ten byl ovšem bez fotografie, takže Dáša po dobu čtyř let např. nemohla vyzvedávat poštu či neměla dosah na státní sociální podporu. Slovy Dáši si české úřady nemohly ověřit její totožnost „*a přehazovaly si mě jako horkou bramboru.*“ Pomohla jí až pracovnice neziskové organizace pracující s migranty: „*Zavolala na úřad a dosvědčila, že k nim chodím řadu let, že mě zná, že jsem to opravdu já. Úřednice jí nakonec uvěřila a konečně začala můj případ řešit.*“

7.3 Násilí - stres a komunikace s věřiteli

Dlužit znamená žít dlouhodobě ve vztazích násilí a být často objektem násilí (ať již fyzického, psychického či symbolického). Rozhovory s některými zadluženými ženami probíhaly v azylovém domě pro týrané ženy (např. výše citovaná Dáša byla několikrát fyzicky napadena, než se jí dostalo pomoci zvenčí). Ženy tedy zažily domácí násilí ve formě fyzického napadení. Jak již bylo řečeno výše, stávaly se i předmětem násilí ve formě manipulace s informacemi. Nedostávaly peníze od svých mužů (a to ani v případě rodičovského příspěvku), nebyly informovány o dluzích svých manželů, anebo je jejich muži neposlouchali a zadlužovali se i přes nevělu svých žen. Ženy ale nesou odpovědnost za dluhy svých mužů, protože jak již bylo popsáno výše (kapitola 5), byly s nimi sezdány a sdílely domácnost.

Druhý typ násilí se projevoval ve vztazích s věřiteli. Dlouhodobě zažívaný stres zadlužených, strach a nátlak při komunikaci s věřiteli či stres spojený s dluhem byl přítomný ve většině rozhovorů. S tímto strachem a často špatnou informovaností lidí počítají někteří věřitelé a vytváří silný tlak na „dlužníky“. V průběhu výzkumu jsme se setkaly hned s několika případy, kdy byl takto vytvářený tlak opírán o zcela nelegitimní a lživá tvrzení a dokumenty. Někteří věřitelé totiž vymýšleli fiktivní dokumenty (např. s červeným pruhem), aby své dlužníky zastrašili.

Falešné dokumenty a výhrůžné e-maily jsou ale stále způsoby, kterými věřitelé komunikovali pouze s konkrétními dlužníky. I přes urážky se totiž věřitelé nesnížili k ponižování dlužníků v širším okruhu známých a přátel těchto dlužníků. „Rozhodně jste dost chytrá, aby jste pochopila podmínky naší smlouvy. Jednoduše jste se vykašlala na svoje povinnosti, které vyplývají (sic!) ze smlouvy a teď se snažíte najít na nás nějakou chybu. Můžu říct, že takové jednání je úplně ubohé. Abych to shrnul: Dělejte jak myslíte, my budeme postupovat dále dle smlouvy. Pokud byste měla zájem o nějakou dohodu můžete mě zavolat. Rozhodně Vám vyjdeme vstříc. Lidem kteří mají snahu řešit (normálně) svoje lajdáctví, vždy vyjdeme vstříc.“ (z e-mailové komunikace,³⁷ věřitel TaC Domov). Podle tohoto věřitele jsou dlužníci lajdáci, a pokud se nějak hájí (v tomto případě se žena ohradila vůči výši splátky a navýšení dluhu o sankce), pak při komunikaci s nimi zostřují.

Setkali jsme se ale i s věřiteli, kteří zveřejnili, či tím hrozili, dluh na sociálních sítích. v tomto případě věřitelé využili nátlaku tím, že zveřejnili informaci, o které lidé neradi na veřejnosti mluví. „DLUŽNÍKU, doposud nemáš uhrazeno, nekomunikuješ . . . proto máš od nás další vzkaz na sociální síti. . . aby si ostatní tví přátelé a známí udělali o Tobě ten správný obrázek. Doporučujem Ti uhradit aspoň něco dle Tvých možností. . . číslo účtu: . . . Vše na www.pujckajkl.cz,“ (zdroj: e-mailová komunikace).

Všichni oslovení lidé se setkali s minimálně jedním exekutorem či „vymahačem dluhů“, který na ně vytvářel nátlak, násilí (ať psychické jako např. vydírání, tak i fyzické jako např. hrozba zbrání). Daniel (31) popisuje takových situací hned několik.

„No, když nebudu počítat takový ty výhrůžný telefonáty, že přijdou a polepí mi byt a vezmou mi všechno, tak jsem se bál jenom jednou a to byl ten pán z družstva. Jako první mi ukazoval, že má zbrojní pas a že má pistoli. Tak jsem to bral, že asi se chce chlubit, ale od něj to byly asi největší nátlaky. Že mě uháněl na telefonu několikrát, abych mu to zaplatil a rychle, rychle. A třeba jsme byli domluvení ze začátku na 500,- Kč, najednou třeba za tři čtyři měsíce to šlo na 1.000,- Kč, pak na 2.000,- Kč. On si to sám zvedal. A když jsem mu nešel na ruku, tak byl nevrlej.“

Další příklad popsala Jiřina (31), která se dvěma dětmi bydlí v azylovém domě. Vyplácí údajně nejdříve menší částky, aby jí dluhy nenarůstaly. Dva měsíce neuhradila splátku 200,- Kč. Exekutoři jí vyhrožovali, že jí seberou dávky hmotné nouze. „Ale jak mi to můžou udělat? Když mám dvě děti?“ Dávky hmotné nouze nejsou samozřejmě exekuvovatelné, nicméně někteří exekutoři (vykonavatelé) tímto způsobem zneužívají neznalosti osob ve finanční tísni k zesílení psychického nátlaku. Milena (41) má s dluhy spojený každodenní stres, se třemi dětmi žije v azylovém domě. „Jakýkoli telefonát, jakékoli zazvonění u dveří, jakýkoli dopis vám způsobí to, že vám okamžitě vyvolá tu reakci. V mém případě je to, že je mi okamžitě špatně od žaludku, rozklepu se a následně mám průjem. Pro mě je to taková nepředstavitelná měra, že někdo přijde, vše mi vezme a já tam mám děti, že jo.“

Stres a násilí nezažívají ale pouze lidé, kteří dluží. Setkaly jsme se i s lidmi, kteří ve sféře půjčování a vymáhání pohledávek pracují či pracovali a tito se dlouhodobě nachází či nacházeli ve vztazích násilí jak ze strany svých nadřízených, tak ze strany dlužníků. Ida (34) pracovala ve společnosti Provident. Byla jednou z těch, kteří poskytovali úvěry a chodili k lidem domů. Sama má jedno dítě. Tři roky se živila tím, že poskytovala půjčky pro úvěrovou firmu.

„Pravidelně splácelo cca 80 % lidí, zbytek skoro vůbec ne. Stávalo se, že klientům, kteří se po 20 týdnech nesplacení dostali na seznam neplatičů, šéf vyhrožoval exekucí. Říkal jim, že jim vše vezme, že se dostanou do vězení. Jindy si šéf zahrál na exekutora a klientům/neplatičům volal jménem nějaké fiktivní exekutorské společnosti z Bratislavy. Firma klientům/neplatičům posílala kvazi-oficiální výhrůžný dopis. Byl to červený dopis, který nevzdělané klienty vylekal, protože si mysleli, že je to dopis od exekuce.“

37 Bez jazykové korektury.

Ida si vybavuje, že alespoň jedna klientka následkem tohoto dopisu začala splácet. „Šéf donutil dalšího člena rodiny, aby si vzal novou půjčku pro zaplacení původní půjčky.“ Ze strany šéfů a kolegů – obchodních zástupců bylo podle Ida hodně podvodů.

„V jedné vesnici například bývalá obchodní zástupkyně ukradla většinu toho, co jí lidé spláceli, takže si klienti mysleli, že dluh už je uhrazený, přičemž je zástupkyně léta okrádala. Jinde obchodní zástupci uzavírali smlouvy a půjčky na bezdomovce a sami si nechali peníze. Bylo spousta možností a způsobů, jak okrást klienty. Dokonce i mě to na chvíli napadlo. Bylo by to tak jednoduché. A někteří klienti byli opravdu hloupí, uvěřili by mi cokoliv. Ale bylo mi jich líto... I když to [okrádání klientů] dělali fakt skoro všichni.“

Ida se v mnohých situacích bála do zadlužených domácností chodit, protože jí vyhrožovali. Také popisovala svůj strach ze situace, kdy by ji někdo okradl. Jezdila totiž často za svými „klienty“ sama na kole a vracela se domů v průběhu večera. Podle jejích slov ji všichni v lokalitě již znali a věděli, že s sebou vozí většinou velký obnos peněz. Naštěstí ji ale během její práce pro úvěrovou firmu nikdo nenapadl.

8. Jak zůstat člověkem

V předchozích kapitolách jsme popsali, za jakých okolností se lidé zadlužují a jakým způsobem dluhy ovlivňují jejich život, zdraví nebo partnerské vztahy, jaká praktická rozhodnutí musí dělat. Tato kapitola bude zaměřena na to, co pomáhá lidem, v jejichž životě hrají dluhy a vyrovnávání se s nimi zásadní roli, k uchování vlastní sebeúcty. Jedná se jak o úroveň institucionální podpory, tak osobních motivací.

8.1. Osobní motivace

V sebepojetí lidí, kteří se potýkají s dluhy, hraje velmi podstatnou roli jejich vlastní vnitřní motivace. Jejím zdrojem, stejně jako zdrojem sebeúcty je pro tyto lidi jejich vlastní rodina, zejména děti, jak ukazuje několik příběhů našich respondentů a respondentek.

Adam je novinář z Prahy, který před několika lety onemocněl bipolární poruchou. To jej limituje ve výdělečné činnosti, a proto se dostal do situace, kdy nebyl schopen splácet závazky, které vznikly v době, kdy dobře vydělával. Nemoc jej limituje ve výdělku, nárok na dávky ale podle svých slov nemá, protože jeho situace pořád není tak špatná, aby dosáhl na některé sociální dávky. V současné době se také potýká s plněním podmínek oddlužení, které získal před několika měsíci podle svých slov nečekaně rychle, takže se na něj nestihl nijak připravit. Pobírá invalidní důchod, v depresivních fázích je schopen jen naprosto minimální aktivity, zejména se soustředí na zvládání běžných životních úkonů, což, jak už bylo řečeno, limituje i jeho šance na to získat lepší příjem. Motivace nebo vůbec zachování sebeúcty je v tak složité situaci problematické - Adam otevřeně popisuje přítomnost své malé dcery jako nejdůležitější životní motivaci: „Já nemít Aničku, tak už asi skočím z okna.“

Milena z Prahy, jejíž příběh jsme popsaly v předchozí kapitole, rovněž popisuje své děti jako jednu z motivací, proč komplikovanou životní situaci a dluhy zvládat: „Ještě 7 let musím vydržet a mně už je to pak jedno... člověka držejí ty děti jenom.“

Z našich zjištění z rozhovorů vyplývá, že lidé potýkající se se zadlužením popisují rodičovství jako jednu z motivací, proč zaujmají ke svým dluhům proaktivní postoj. Zajištění v rámci možností dobrého prostředí pro jejich výchovu, nutnost se o ně postarat, jak nejlépe dovedou, jsou silnými motivacemi. Tyto motivace se neobjevují jen v souvislosti s dluhy, ale i dalšími nepříznivými sociálními situacemi, o kterých tito lidé hovoří (nevyhovující bydlení, hledání zaměstnání, drogová závislost).

8.2. Instituce - nezájem versus pochopení

Pochopení, podpora a empatický přístup v institucích nebo naopak odmítání, nepochopení a nezájem je pro sebepojetí a sebeúctu lidí, jejichž život je výrazně ovlivněn dluhy, zásadní. V této souvislosti je třeba zmínit, že se jedná o celou řadu institucí - věřitelé, exekutoři, případně soudní vykonavatelé, státní instituce, zaměstnavatelé, ale také neziskové organizace zejména v podobě dluhových poraden - které sebepojetí zadlužených lidí spoluvytvářejí.

Klíčová pro námi oslovené vnější institucionální aktéry byla iniciativa ze strany dlužníků. Bez toho, aby dlužník do dluhové poradny přišel, nemohl nikdo z pracovníků zadluženým lidem pomoci. Bez toho, aby dlužník podal rozpor v soudním řízení o dluhu (a v případě námi osloveného soudce to může být jakýkoliv dokument, ze kterého je jasné, že jej podal žalovaný dlužník), nemůže soudce sám od sebe zkoumat podstatu dluhu a správnost jeho vymáhání. Bez toho, aby dlužník požádal o insolvenční řízení a komunikoval s insolvenčním správcem, nemůže insolvenční správce hledat veškeré věřitele a dát tak dohromady informace o tom, kde, komu a za co dlužník věřiteli dluží.

V rozhovorech jsme se potkaly zejména s těmi představiteli institucí, kteří mají spíše ten empatický přístup. V případě poraden pracovníci například zdůrazňovali, že nemohou na zadlužené spěchat, ale řeší jejich situaci postupně tak, aby dlužníci neutekli z jednání nebo se psychicky nezhroutili. V některých případech shání doklady o dluzích za dlužníky samotné. Stejně tak insolvenční správce chodí za dlužníky a shání informace o jejich věřitelích, upozorňuje je na blízkost splatnosti pohledávek apod. V některých sociálních poradnách ale tento rozumějící přístup nezastávali a měli tendenci více věcí k řešení (ne-li veškeré) nechávat na dlužníkovi samotném.

V rozhovorech se samotnými zadluženými lidmi se objevily dva základní modely, jak lidé popisují styk s institucemi - rozčarování z nezájmu těchto institucí, zejména v souvislosti s věřiteli, případně se státní správou, na straně jedné. Na straně druhé pochopení a lidský přístup - v této souvislosti se objevují zejména zkušenosti s neziskovým sektorem, například dluhovými poradnami, které projevují porozumění a empatický přístup vzhledem k situaci toho, kdo se potýká s dluhy.

Hedviga (40) je vysokoškolačka žijící a pracující v Praze. Na počátku roku 2016 zemřela její tchýně, která po sobě zanechala dluhy. Podle Hedvigi až později vyšlo najevo, že velká část byla způsobena především soudním sporem s jejím bývalým manželem, s nímž se soudila o nelegální prodej bytu, který exmanžel uskutečnil. Ve fázi mapování dluhů, které po sobě tchýně zanechala, nicméně přišla na řadu nejprve komunikace s věřiteli, u kterých měla další půjčky. Jednalo se o celkem pět půjček u různých bank (Reiffeisen,

GE Money Bank) i nebankovních společností (Home Credit). Hedviga popisuje odlišné zkušenosti, které měla s poskytováním informací o dluzích tchýně u různých společností. Paradoxně více pozitivních zkušeností měla ona a její partner s nebankovními společnostmi:

„Musíš to vymyslet sama, musíš vědět, jak na to. Naštěstí my nejdříve volali těm nebankovním subjektům, ti poskytují mnohem podrobnější informace, takže ve chvíli, když jsme volali do banky, už jsme věděli, jak na to.“

Adam, se kterým jsme se seznámili výše, se snažil aktivně komunikovat s různými typy institucí, především právě s věřiteli, když zjistil, že není schopen splácet. *„Chtěl jsem to řešit aktivně, zodpovědně, zavolal jsem jim, vysvětlil jim situaci, ale banku to nezajímalo a nespolečně.“* Podobně popisuje komunikaci s věřiteli a institucemi obecně i Dáša, jejímž příběhem jsme se podrobněji zabývaly v předcházejících kapitolách.

Důchodkyně Andrea z Chomutova na druhou stranu popisuje pozitivní zkušenost s neziskovou dluhovou poradnou, o které se dozvěděla od své sousedky a která jí pomohla se sepsáním žádosti o oddlužení, jehož podmínky v současné době plní. Spolupráci s bezplatnými poradnami si pochvaluje i důchodce **Karel** (65), rovněž z Chomutova, který se dostal do problémů se splácením svých předchozích dluhů z půjček na zařízení bytu (úvěry u GE Money Bank a Home Credit) ve chvíli, kdy odešel do penze. Ve chvíli, kdy se jemu a jeho přítelkyni (nyní zesnulé) nedařilo splácet jak půjčky, tak hradit běžné výdaje nutné k přežití, obrátil se na bezplatnou poradnu, která mu pomohla se sepsáním návrhu na insolvenční řízení. Tu mu soud následně potvrdil.

Z hlediska podpory institucí, ať už se jedná o věřitele nebo o bezplatné poradny, se jako klíčová ukazuje jejich aktivní pomoc nebo aspoň komunikace. Lidé, kteří se potýkají se zadlužením, propadají paralýze, jsou zmateni, ve stresu nebo v depresi, což jim brání „aktivně řešit“ svou situaci. Na druhou stranu ale nastavení systému aktivitu očekává právě od nich, a to navzdory zjevné komplikovanosti, a nikoliv od věřitelů. Takové nastavení pak v důsledku nahrává navyšování dluhu, zejména v souvislosti s navyšováním penále, poplatků, nákladů na vymáhání apod.

8.3 Sociální síť jako pomoc

Blízké okolí, nejčastěji známí nebo rodina, je specifickým typem sociální sítě, jejíž přítomnost nebo nepřítomnost může podle našich zjištění výrazným způsobem ovlivnit splácení dluhů. Řada lidí, se kterými jsme mluvily, uvádí, že půjčka od rodiny nebo kamarádů je jedním ze způsobů placení dluhů,

případně pokrytí nečekaného výpadku příjmů. Na druhou stranu je právě tento typ půjček spojen s výrazným emocionálním závazkem nebo pocitu studu, které zadlužený člověk pocituje, pokud by o pomoc rodiny nebo blízkého okolí měl žádat opakovaně. Emocionální závazek souvisí s hodnotou rodiny a představami o solidaritě, která má mezi členy rodiny, ale i blízkými přáteli fungovat. Je třeba také poznamenat, že pomoc v rámci blízkého okolí má výrazný socio-ekonomický nebo dokonce třídní rozměr - lidé, kteří pochází ze střední nebo vyšší třídy, pravděpodobně ve svém okolí najdou spíš někoho dobře situovaného, kdo by jim pomohl, než lidé z chudších poměrů.

Matějovi je 26 let, žije s přítelkyní, pracuje v nadnárodní korporaci a podle svých slov má slušný plat. Ačkoliv vysokoškolské studium nedokončil, splňuje obecnou představu o úspěšném mladém muži. Jeho příběh s dluhy začal v průběhu studia na vysoké škole. V rozhovoru vzpomíná na „*chudé studentství*“, což se podle jeho názoru výrazně promítlo do jeho spotřebitelského chování. Během studia od rodiny dostával pouze minimální finanční podporu, státní příspěvek ve formě sirotčího důchodu a přivydělával si na brigádách. Ještě jako student si pořídil telefon na splátky, souběžně mu byla zaslána kreditní karta od společnosti Celetelem. Závazky splácel až cca do června 2015 (měsíční splátku měl ve výši 5.000 korun), kdy na několik měsíců ztratil zaměstnání a následkem neschopnosti splácet se mu nahromadily dluhy ve výši přibližně 100.000 korun. Do značné míry se na výši dluhů podepsaly i náklady na bydlení, které Matěj v rozhovoru popisoval jako vysoké: „*Věděli jsme s přítelkyní, že to utáhneme, ale bude to tak tak, pokud budeme oba zaměstnaní.*“ Pro uhrazení dluhů Matěj využil kreditní kartu a vzal si několik půjček od příbuzných. I když i u nich přiznává, že po určité době začal mít pocit studu z toho, že si musí rodině říkat o peníze, aby byl schopen splácet: „*Mně už to bylo pak takový blbý si zase půjčovat od našich.*“

Kvůli dvouměsíčnímu prodlení se splácením kreditní karty se dostal do registru dlužníků. Přiznává, že má finančně náročný životní styl („*já jsem taky takovej, že když se mi něco líbí, tak si to hned koupím*“). Nový mobilní telefon má pro něj prioritu před vytvářením finanční rezervy. Domnívá se, že jeho konzumní preference silně ovlivnilo nemajetné zázemí, z kterého pochází: „*Asi za to může chudý dětství, že mám teď tendenci podléhat reklamě a tak.*“ Zároveň problém spatřuje v tom, že své rezervy neměl jak vytvořit: v průběhu studia měl nízké příjmy, a poté, co začal pracovat na celý úvazek, již značná část jeho příjmů padla na splácení půjček. Momentálně má dluhy ve výši cca 50.000 korun. Do budoucna plánuje hypotéku, ale doufá, že nad rámec té už si nebude muset půjčovat. Dodává, že v případě potřeby (např. ztratí-li opět zaměstnání) se údajně může spolehnout na finanční podporu svého blízkého okolí.

Podobný pocit studu, který popsal Matěj, popisuje také **Helena** (39), která pracuje v Praze jako novinářka na volné noze, má čtyři děti. Její dluhy vznikaly postupně, první dluhy přišly asi před 12 lety v době, kdy byla na

mateřské dovolené, a sice za pokuty v MHD (které dostala, když neměla peníze na tramvajenku) a telefon. Jedná se spíš o menší částky, které vždycky v důsledku jejich nesplacení nebo nepravdivého splacení narostly - vedle pokut z MHD šlo také neplacené zdravotní a sociální pojištění z doby, kdy byla OSVČ, poplatky za pobyt v nemocnici, poplatek za delší studium na VŠ a pokuta za nevrácené knihy do knihovny, které včas nevrátilo jedno z jejích dětí. V současné době má dvě exekuce kvůli nesplaceným dluhům za pokuty z MHD. Část dluhů, konkrétně ty ze zdravotního a sociálního, už se jí splatit povedlo a to za pomoci matky. I když ta má poměrně vysoký příjem, Helena jí už o další finanční pomoc žádat nechce: „*Já už se to tý mám stydím říct, že mám ještě další dluhy...*“ Stud za vlastní zadlužení se promítá i do vztahu s manželem, který podle Heleniných slov nemá přehled o tom, jak vysoké jsou nebo i v minulosti byly její dluhy.

Stejně jako může přítomnost funkční sociální sítě přispět k řešení situace zadlužení, její absence může vést právě k tomu, že se ze zvládnutelných dluhů stanou dluhy nezvládnutelné. Nemusí to být jen faktická absence, ale i to, že zadlužený člověk se snaží před rodinou své dluhy tajit. Oslovené ženy a muži ospravedlňují takové mlčení například studem nebo pocitem, že nechťejí být svému okolí na obtíž. Takovou situaci jsme mohly sledovat v případě důchodkyně Andrey, jejíž příběh jsme popsaly v kapitole 5, ale i Heleny, která část dluhů z ohleduplnosti tají před manželem.

„Potřebovaly [děti narátorky – pozn. aut.] peníze, měly půjčky a jim by už nic nedali, tak jsem si vzala půjčku na sebe. Jim jsem o tom ale neřekla. Čas od času mi splatily, pak jsem řekla, že to nechci... každá měla svoje starosti.“ (Andrea, 69 let, Chomutov)

V kapitole 5 jsme podrobně popsaly rovněž příběh Ivy, které pomohl s dluhy její bratranec a to systematicky, nikoliv jen jednorázovou půjčkou, jako tomu bylo v případě Heleny nebo Matěje. Pomáhal jí mapovat dluhy - zpočátku si volali téměř denně, hledali, co a kde dluží, bratranec vymýšlel plán, jak a co zaplatit. „*Nutil*“ ji k tomu, aby sama volala věřitelům a také jí pomohl ve dvou soudních sporech, které společně aktivně zahájili.

Půjčky v rodině nebo mezi blízkými jsou problematické právě v souvislosti s jejich často neformálním charakterem. K obtížné vymahatelnosti z hlediska práva (často neexistuje doklad o tom, že tu dluh vůči blízkým vznikl) se přidává také již zmíněný emocionální náboj, jenž se pojí s normou nezištné pomoci v rámci rodiny, o níž byla řeč v kapitole 5. Lidé, se kterými jsme v rámci výzkumu mluvili, takovou pomoc v rodině označují jako do určité míry samozřejmou a výraz dobrých vztahů v rodině nebo blízkém okolí, jak je vidět např. ve výše zmíněném výroku Andrey.

9. Závěr

V předchozích kapitolách jsme si názorně ukázali, jak komplexní a složitá je nejen problematika osobního zadlužení, ale i trajektorie, v jejichž průběhu se lidi, kteří sice dluhy mají, ale „zvládají“ je, dostanou do situace předlužení, která má pak zásadní dopad na všechny aspekty jejich života. Z výzkumu jako takového vyplynulo několik zásadních zjištění, která budou popsána v této závěrečné kapitole.

Můžeme konstatovat, že lidé, s nimiž jsme vedly rozhovory, v mnoha případech po určitou dobu byli schopní své dluhy splácet, tvořili si rezervy, uvažovali nad výhodností jednotlivých finančních produktů a podle zavedeného diskurzu o finanční odpovědnosti je klidně možné označit jejich chování za odpovědné. Problém ale nastal, když se v jejich životě udála významná krize nebo změna, která ovlivnila jejich ekonomickou situaci. Mohlo se jednat o onemocnění (Adam, kap. 8), partnerské neshody nebo rozvod (Daniel, kap. 6), ztrátu zaměstnání (Monika, kap. 4), ale i odchod na mateřskou dovolenou nebo neúspěch v podnikání (Jakub, kap. 4). Specifické příběhy jsou pak spojené se sdílením dluhů mezi manželi (partnery) a to i za těch okolností, pokud jeden z manželů (v případě našich rozhovorů šlo o ženy) na prostředcích získaných z dluhů nijak neprofituje, žije v delší dobu nefunkčním manželství, případně je obětí násilí ze strany partnera. Tato zjištění do určité míry problematizují koncept finanční gramotnosti a poukazují na to, že proces zadlužování vedoucí k předlužení je komplexní a zahrnuje celou řadu faktorů.

V pozdějších fázích života s dluhem pak tito lidé ztrácejí přehled, kolik a komu aktuálně dluží, což dále výrazně komplikuje jejich schopnost dluhy splácet a to i za předpokladu, že mají vůli je aktivně řešit. Současný systém, ve kterém leží hlavní břemeno aktivity právě na dlužnících, situaci neulehčuje, ale naopak komplikuje. Opět je třeba poznamenat, že mezi lidmi, s nimiž jsme vedly rozhovory, jsou i lidé s dobrým vzděláním, kteří nebyli schopni se zorientovat ve své situaci a zjišťovat další postup, pokud se dostali do prodlení nebo přímo exekuce. Řešení situace pak nepřispívá ani nutnost komunikovat s více exekutory při kumulaci dluhů.

Fyzické a duševní zdraví lidí, jejichž život výrazně ovlivňují dluhy, je dalším velkým tématem, které se v našich rozhovorech objevilo. Na zdraví se podepsaly především snížené příjmy, které vedly k celkovému poklesu životní úrovně až do opravdu hraničních podmínek pro přežití. Někteří lidé popisovali, že kvůli velmi nízkým příjmům musí například výrazně šetřit na jídle, což vedlo k hladovění. Samostatnou kapitolou jsou pak psychické obtíže a stres, který je s dluhy výrazně spojen. Lidé často popisovali, jak se jim dělalo

špatně jen ze zazvonění telefonu nebo zvonku na dveřích, protože se obávali vymáhání dluhů. Časté byly bohužel i stavy, které tito lidé popisovali jako depresivní nebo pokusy o či myšlenky na sebevraždu.

S oběma výše zmíněnými tématy souvisí i další zjištění z rozhovorů - pro úspěšné vymanění se z dluhové pasti je klíčová určitá sociální jistota, která je často reprezentována stabilním bydlením a příjmem, stejně jako vstřícným postojem věřitelů a stanovení splátek tak, aby byla zajištěna právě tato sociální jistota. V této souvislosti se objevuje i popis strategií získávání příjmů z práce načerno, které nepodléhají exekuci. Zvyšování legálního příjmu, ze kterého ovšem zadluženému i nadále zůstane jen minimální částka, se tak těmto lidem nejeví jako motivující. S příjmy souvisí také problematika zablokování účtu, který je ale pro běžné fungování mnoha domácností zásadní (například proto, že z něj odchází trvalým příkazem běžné platby na telefony, energie, chodí na něj výplata partnera či partnerky nebo druhého z manželů, jsou na nich úspory aj.). V našem vzorku takové komplikace popisuje například Milena, která se potýkala se zablokováním účtu kvůli dluhům svého manžela, o nichž podle svých slov nevěděla. Dalším již popsaným problémem je stabilní bydlení, které je ovšem v České republice poměrně drahé. Pro ty lidi, kteří se ocitnou z různých důvodů např. na ubytovně nebo v azylovém domě, je za situace zadlužení velmi problematické získat na standardním trhu s bydlením byt, mj. kvůli pro ně nedosažitelným kaucím a právě vysokým nákladům na nájem či energie.

Posledním důležitým zjištěním z tohoto výzkumu je reflexe současné institucionální podpory lidí, kteří se potýkají s dluhy. Z našich rozhovorů vyplynulo, že i pro lidi s velmi dobrým vzděláním je systém velmi komplexní a nepřehledný. Když sami vyvinuli určitou iniciativu např. směrem k věřitelům a setkali se s odmítavým jednáním, velmi je to demotivovalo. Pokud dluhy narůstaly, dostávali se tito lidé do paralyzovaného stavu, ke kterému přispívaly i výše popsané zdravotní problémy. Jediným efektivním řešením se tak jevil holistický, rozumějící přístup (který v našich příkladech uplatňovaly některé občanské poradny nebo jiné neziskové organizace). Ten minimálně v první fázi pomůže zadluženému se ve své situaci zorientovat a nabýt potřebnou jistotu k jejímu řešení. V dalších fázích mu pak může být prospěšný v situaci, kdy narazí na překážky, které není takový člověk schopen řešit sám.

Medailonky účastnic a účastníků výzkumu

Mimi, 37 let, Středočeský kraj. Pracuje jako poštovní doručovatelka, vzděláním je keramička. Je podruhé vdaná, v době rozhovoru čekala s druhým manželem první společné dítě, z předchozího manželství má dvě děti. Poprvé se vdala v 19 letech, dluhy z prvního manželství „vyplavaly“ během a po rozvodovém řízení. Na splácení se první manžel nepodílí, s Mimi nekomunikuje, jeho adresa je neznámá. Rozhovor proběhl u ní doma 27. 5. 2016 v trvání 1 h 46 min.

Kateřina, 41 let, Praha. Je státní úřednice, původně genetička. S bývalým manželem má sedm dětí, otec na výchovu dětí přispívá jen minimálně. Do konce manželství byla Kateřina zvyklá na velmi dobré materiální poměry: rodina bydlela ve vile, měli několik aut, žili v luxusu. Poté, co ji manžel zmlátil a opustil, se Kateřina odstěhovala do městského bytu. Děti vychovává sama, momentálně má jen minimální dluhy. Rozhovor proběhl u ní v práci 2. 6. 2016 v trvání 1 h 6 min.

Alena, 36 let, Praha. V době rozhovoru žila v azylovém domě pro týrané ženy. Je rozvedená, má čtyři děti, je vyučená švadlena. Z doby manželství jí zbyly dluhy, celkovou výši dluhů nezná, jednalo se zejména o „rychloučvěry“. V azylovém domě žila poprvé v roce 2005, v době rozhovoru byla viditelně psychicky narušená, na otázky odpovídala plyšové hračky, cca týden před rozhovorem jí umřel partner. Rozhovor se konal v azylovém domě 9. 6. 2016 v trvání 52 min.

Martina, 52 let, Praha. V době rozhovoru žila v azylovém domě pro týrané ženy. Vysokoškolské vzdělání má v oboru sociální patologie a prevence. Se svým bývalým přítelem, kvůli kterému se rozhodla ukončit 27 let dlouhé manželství, se seznámila v práci, v psychiatrické léčebně (o 18 roků mladší muž se léčil z užívání drog). Martina díky úvěrům příteli zabezpečila vysoký životní standard, splácení se dařilo do začátku rozpadu vztahu. U přítele se projevíly psychické problémy, Martina utrpěla těžký úraz, stala se pracovně neschopnou a přestala splácet. Vztah skončil fyzickým napadením Martiny, která v době rozhovoru prožívala syndrom post-traumatického šoku a deprese, byl jí přidělen invalidní důchod. Rozhovor se konal v azylovém domě 9. 6. 2016 v trvání 54 min. Tři měsíce po rozhovoru se s Martinou náhodně setkala výzkumnice, která s ní rozhovor vedla, v jedné pražské kavárně, která zaměstnává lidi znevýhodněné na trhu práce. Martina již působila vyrovnaně.

Petra, 32 let, vdova, Praha. V době rozhovoru žila v azylovém domě pro týrané ženy. Má čtyři děti, z nichž jeden je autista v předškolním věku. Vystudovala střední pedagogickou školu, mimo zdravotního stavu autistického syna jí v pracovní činnosti brání i její vlastní dlouhodobé zdravotní problémy (lékaři mají podezření na sclerosis multiplex). Již dlouhodobě si neví rady s dluhem 56 000 korun, který splácí třem věřitelům. Zvažuje brání další půjčky, aby byla v „jednodušší“ situaci. Rozhovor se konal v azylovém domě 9. 6. 2016 v trvání 20 min.

Dáša, 39 let, Praha. Je rozvedená, má pět dětí (nejmladšímu dítěti jsou dva roky, nejstaršímu 20). Je vyučená kuchařka, s původem z Kazachstánu. Trvalý pobyt má od roku 1999, kvůli dluhům a ztrátě kazašského pasu nemá občanství, její nejmladší dítě nemá zdravotní pojištění, není očkované. Má za sebou tři pokusy o sebevraždu, částečně i kvůli dluhům, které nahromadil bývalý manžel, se kterým v době manželství pravidelně prožívala domácí násilí. V komplikovaných životních situacích jí hodně pomohli nevládní organizace, díky kterým začíná své dluhy splácet. Rozhovor se konal 9. 6. 2016 v trvání 62 min v azylovém domě, kde dříve Dáša s rodinou bydlela.

Zuzana, 41 let, Praha. Kvůli ztrátě bydlení žije se čtyřmi dětmi v azylovém domě pro matky s dětmi, manžel přespává u rodinného příslušníka. Zuzana a její manžel jsou Romové. Rodina nahromadila dluhy díky „rychloupůjčkám“, které se po ztrátě zaměstnání manžela Zuzany nepodařilo zcela splatit. Zuzana má podezření, že je společnost, která odkoupila jejich dluhy, podvedla a obrala o 60 000 korun. Momentální výši všech svých dluhů nezná a problémům s dluhy není schopná čelit. V době rozhovoru jí umřel otec. Rozhovor se konal v azylovém domě 9. 6. 2016 v trvání 20 min.

Emu, 24 let, Praha. Je Romka, sama vychovává svoji dvouletou holčičku (první dítě má ve výchově její matka). Má středoškolské vzdělání v oboru pomocné práce ve zdravotnictví, vyrůstala v dětském domově, odkud v osmnácti letech odešla a nějakou dobu žila na ulici. Dříve užívala drogy, živila se krádežemi v obchodech a díky pokutám za MHD, krádežím, dluhům vůči mobilním operátorům a firmám poskytujícím „rychloupůjčky“ má dluhy v neznámé výši. Její dcera se narodila v Anglii, Ema si po návratu do ČR vyřídila s pomocí nevládních organizací alespoň sociální dávky. Na rodinu se spoléhat nemůže, svoji budoucnost nevidí jasně. Rozhovor s Emou byl realizován v azylovém domě pro matky s dětmi 9. 6. 2016 v trvání 16 min.

Milena, 41 let, Praha. Se třemi dětmi žije v azylovém domě pro matky s dětmi, vystudovala střední zemědělskou školu, momentálně pracuje jako uklízečka. Dluhy z „rychloupůjček“ vznikly v průběhu manželství. Manžel, se kterým se mezitím rozvedla, se na splácení nepodílí. Milena je v exekuci a její oficiální měsíční výdělek je ve výši minimální mzdy. Fakticky dostává peníze navíc na ruku, aby jí je nezabavil exekutor a ona měla na základní životní potřeby zejména svých dětí. Celkovou výši dluhů nezná. Rozhovor proběhl v azylovém domě pro matky s dětmi 14. 6. 2016 v trvání 46 min.

Helena, 39 let, Praha. Je vdaná, má čtyři děti a pracuje jako novinářka na volné noze. Vystudovala vysokou školu. První dluhy přišly v době, kdy byla na mateřské dovolené, přibližně před 12 lety, a celá rodina měla nízké příjmy. Jednalo se o dluhy z pokut v MHD a za telefon. Kvůli nestabilnímu příjmu postupně dluhy přibýly. Helena odhaduje, že v současné době může dlužit přibližně 100 tisíc. Jedná se o pokuty na MHD, dále pokuty za nezaplacené poplatky v nemocnici, pokuty za včas nevrácené knihy v knihovně. Podle svých slov už s pomocí své matky splatila dluh na zdravotním a sociálním pojištění. V současné době má dvě exekuce z pokut v MHD, jimiž se doposud více nezabývala. Popisuje, že je schopná nárazově splatit část závazků, ale systematicky se nedokáže svými dluhy zabývat. Rozhovor byl realizován v kavárně 30. 6. 2016 v trvání 32 minut.

Matěj, 26 let, Praha. Pracuje v nadnárodní korporaci, žije v pronajatém bytě s přítelkyní. Jeho zadlužování začalo v průběhu studií na vysoké škole (kterou ovšem nedokončil). Jednalo se o kontokorent a kreditní kartu, dále pak telefon na splátky. V létě 2015 ztratil Matěj práci a v té době jeho dluhy narostly přibližně na 100 tisíc korun. K zadlužení přispívá náročný životní styl - rád si kupuje moderní elektroniku, spolu s přítelkyní platí relativně vysoký nájem. V současné době úspěšně splácí, částečně díky tomu, že si půjčil od rodiny. Rozhovor se konal v restauraci 23. 6. 2016 v trvání cca 1 h.

Vlasta, 34 let, Praha. V době rozhovoru žila s dětmi (2 roky a 5 let) v azylovém domě pro matky s dětmi. Je vyučená dámská krejčová. Před porodem po dobu patnácti let pracovala v McDonald's. Půjčku ve výši 150 tisíc si zvala v roce 2010, aby zaplatila dluhy tehdejšího partnera, otce jejích dětí. V den porodu jejího prvního dítěte nastoupil její partner do vězení a Vlasta začala mít problémy se splácením dluhu. Dluhy má i z kontokorentu, po návratu z vězení jí partner se splácením pomáhal. Peněžitá pomoc v mateřství/rodičovství po porodu druhého dítěte jí byla vyplácena na partnerův účet, ten jí ale v roce 2015 opustil, na splácení dluhů se nepodílí a neplatí ani alimenty. Vlasta by ráda nastoupila do práce, ovšem není schopná najít dostupné hlídání pro své dvouleté dítě. Rozhovor proběhl v azylovém domě pro matky s dětmi 14. 6. 2016 v trvání 27 min.

Jiřina, 31 let, Praha. Poprvé se v azylovém domě ocitla v roce 2011, kdy po skončení rodičovské dovolené zůstala sama s dítětem a neměla peníze na základní potřeby a domácnost. V nouzi si vzala rychlopůjčku ve výši 30 tisíc korun, tu se jí ovšem nedařilo řádně splácet (přišla na ni exekuce během pobytu v azylovém domě, kde se vykonavatel pokusil o zabavení majetku zařízení). Má menší dluhy na komunálním odpadu a u mobilního operátora. Dluhy splácí po malých částkách, bývalý partner se na splácení dluhů nepodílí. Žije s osmiletým synem v azylovém domě pro matky s dětmi. V době rozhovoru byla podruhé těhotná. Dva měsíce před rozhovorem se jí opět ozvali exekutoři. Na splácení dluhů zvažuje použít porodné. Rozhovor byl realizován v azylovém domě 14. 6. 2016 v trvání 31 min.

Klára, 30 let, Praha. V době rozhovoru žila v azylovém domě pro matky s dětmi s dvouletým dítětem a s půlročními dvojčaty. Dluhy má u Providentu, na pokutách na jízděm, u mobilních operátorů, u plynové společnosti. Vše v celkové výši cca 300 000 tisíc korun. Má zastavené tři exekuce. Dluhy splácí po malých částkách - splácení dluhů si může dovolit, dokud bude bydlet v azylovém domě, jelikož na tržní bydlení nedosáhne. Ráda by si půjčila větší sumu, ze které by pokryla stávající dluhy a splácela by pouze jednomu věřiteli. Rozhovor byl realizován v azylovém domě 14. 6. 2016 v trvání 16 minut.

Karolína, cca 40 let, Praha. Je vdaná, má tři děti (17 let, 12 let a 8 měsíců), před nástupem na rodičovskou dovolenou pracovala jako pokladní. Otec jejího nejmladšího dítěte užíval drogy. Během jejich soužití v sociálním bytě jim vznikly dluhy na nájemném (expřítel se nepodílel na splácení). Dnes činí celková výše dluhů cca 40 tisíc korun. Karolína částečně splácí a hledá dostupné a stabilní bydlení pro sebe a své tři děti (nicméně již uhrazení kauce pro ni znamená velký problém). Karolína je Romka, žije v azylovém domě pro matky s dětmi. Rozhovor byl realizován v azylovém domě 14. 6. 2016 v trvání 27 minut.

Adolf, 35 let, Praha. S půlroční dcerou žije v azylovém domě pro matky s dětmi, je na rodičovské dovolené. Matka holčičky má schizofrenii a je závislá na alkoholu. Adolf má za sebou desetiletou drogovou minulost, od sedmnácti let žil na ulici. V roce 2009 se mu podařilo odvyknout od drog, dostal se z ulice a začal pracovat v zahradnickém servisu, kde vydělával cca 20 tisíc korun. V této době již měl exekuce u dopravního podniku a zdravotní pojišťovny. Momentálně celková výše jeho dluhů činí cca půl miliónu korun. Od svého předchozího zaměstnavatele má nabídku práce, ale momentálně nemá hlídání pro své miminko. Po nástupu do práce by se rád pokusil o oddlužení, z rodičovského příspěvku se na splácení dluhů podílí jen minimálně. Rozhovor byl realizován v azylovém domě 14. 6. 2016 v trvání 19 minut.

Jiří, 41 let, Praha. S bývalou partnerkou má dvojčata, se současnou manželkou má jedno dítě. Dluhy má ve formě hypotéky, drobných půjček na vybavení domácnosti a dále cca 30 tisíc dluží na výživném. Před cca 17 lety pracoval jako strážník u městské policie, jeho čistý plat činil cca 10 tisíc korun. Když jeho tehdejší partnerka otěhotněla, z jednoho platu se nedalo vyžít a začal využívat kreditní karty a brát drobné úvěry (např. když se něco porouchalo). Nyní pracuje v armádě, nemá v podstatě žádné úspory a nechce příliš uvažovat nad tím, co by se stalo, kdyby se na delší dobu stal třeba nezaměstnaným nebo nemocným. Počítá s tím, že dluhy na půjčkách a úvěrech bude splácet přibližně dalších 7 let. Rozhovor se konal v restauraci 24. 6. 2016 v trvání cca 1 hodiny.

Martin, 55 let, Praha. Pracuje jako novinář na volné noze, žije v Praze. S exmanželkou má tři děti, s partnerkou jedno dítě. Do roku 2003 pracoval pro zahraniční firmu, úspory měl ve fondech v USA v hodnotě zhruba 1,5 milionu korun. Po vypuknutí války v Iráku a pádu dolaru (a potažmo akcií) mu úspory spadly na necelých 200 tisíc. V té době ztratil práci a 2 roky měl problém najít nové zaměstnání (jako novinář prý vypadal podezřele, když např. žádal o práci za kasou). Martinovy dluhy vznikaly v souvislosti se zálohou na energie, za které dluží celkem 180 tisíc korun. Splácí tzv. „rychloupůjčku“ a kontokorenty, dluží dospělé dceři, dále na zdravotním i sociálním pojištění. Zkoušel se vrátit do médií, ale podle jeho slov se nyní platí zhruba o polovinu méně, než když v nich působil. Rozhovor byl realizován v kavárně 27. 6. 2016 v trvání 24 minut.

Jakub, 35 let, Středočeský kraj. Před pěti lety si s manželkou založili kavárnu ve Středočeském kraji. Brzy se ukázalo, že kavárna není rentabilní a manželský pár se dostal do dluhů v celkové výši 750 tisíc korun. Závazky měli u příbuzných a kamarádů, spláceli podnikatelský úvěr, hypotéku, nájem, dále měli dluhy na zdravotním a sociálním pojištění. Dostali se do situace, kdy jim hrozilo, že jim banka vypoví úvěr. To by znamenalo, že by s manželkou přišli o dům. Splácení dluhů se manželskému páru momentálně daří, Jakub pracuje jako IT konzultant na volné noze. Rozhovor se konal v kavárně 1. 7. 2016 v trvání 45 minut.

Hedviga, cca 40 let, Praha. Pracuje jako státní úřednice v sociální oblasti, s partnerem má dvě děti. Na počátku roku 2016 zemřela její tchýně, která po sobě zanechala dluhy. Po jejím úmrtí vyšlo najevo, že velká část dluhů byla způsobena především soudním sporem s jejím bývalým manželem, s nímž se soudila o nelegální prodej bytu, který exmanžel uskutečnil. Ve fázi mapování dluhů, které po sobě tchýně zanechala, Hedviga a její partner složitě dohledávali informace o půjčkách, které tchýně za sebou nechala. Jako časově i finančně náročnou hodnotí i komunikaci s věřiteli a nezbytnou právníkem pomoc pro vyřízení formalit. Rozhovor byl realizován v kavárně 8. 7. 2016 v trvání cca 1 h.

Monika, 60 let, Praha. Vzděláním je informatik-knihovnicka. Od roku 2009 je v invalidním důchodu, má titul PhDr. Má jedno dospělé dítě. V roce 2010 jí po těžké nemoci zemřel partner. Z důvodu jeho nemoci a následné smrti Monika utratila všechny své úspory. V tutéž dobu přišla o zaměstnání ve státní sféře, kvalifikovanou legální práci se jí již nepodařilo najít. Úvěry brala po ztrátě zaměstnání od roku 2010 s vidinou, že se jí vzhledem k jejímu vzdělání a zkušenostem podaří sehnat novou práci. V roce 2015 se již točí v dluhové spirále. V té době díky svým sociálním sítím poznala dluhového poradce Teodora, který jí pomohl s podáním insolvenčního návrhu. Od října 2015 je v insolvenční. V době rozhovoru si načerno přivydělávala, aby byla schopna zaplatit veškeré své náklady. Zlegalizovat své příjmy tak nemůže. Celý život žila na Malé Straně. Rozhovor byl realizován v kavárně 27. 7. 2016 v trvání cca 2 h.

Iva, 42 let, Praha. Žije se svým partnerem, otcem její desetileté dcery. Již 13 let trpí roztroušenou sklerózou. Podstatná část jejich společných dluhů vznikla v době, kdy Iva byla na rodičovské dovolené. Spouštěčem byla nečekaná nabídka od České spořitelny. Ta Ivě nabídla krátce za sebou několik půjček od 50 tisíc do 150 tisíc korun navzdory tomu, že jejím jediným příjmem v té době byl rodičovský příspěvek. Peníze rodina použila na běžnou spotřebu a po dvou letech se ocitli v exekuci, protože nebyli schopni vysoké splátky hradit. Poté si Iva začala brát výrazně nevýhodné půjčky od bankovních i nebankovních společností, a ačkoliv každý měsíc něco splácela, brzy byla v dluhové pasti. Stávající úvěry hradila těmi novými a postupně ztrácela přehled. Celkový počet dluhů především u nebankovních úvěrových institucí, které zneužívaly její situace, byl více než 30. V roce 2014 tak již přehled o svých dluzích zcela ztratila a v lepší orientaci v její situaci jí pomohl až bratranec Teodor, který se díky jejímu příběhu začal zajímat o dluhovou problematiku v současné české společnosti. Iva mu zpřístupnila veškerou dokumentaci o svých úvěrech, včetně e-mailové komunikace s věřiteli a hesla pro on-line bankovníctví. Teodor jí uhradil nejkritičtější splatné úvěry a dále pomáhal při kalkulaci splátek, plánování splátkových kalendářů, dokonce jí zaplatil právníka, který ji zastupoval v soudním sporu s věřitelem půjčky na 300 procentní úrok (Iva spor vyhrála). Díky jeho intenzivní psychické, organizační a občasně finanční podpoře již Iva další úvěry není nucena brát a počítá, že se dluhů zbaví v horizontu tří let. Rozhovor byl realizován v kavárně 23. 9. 2016 v trvání cca 2 h.

Adam, cca 40 let, Praha. Dlouhodobě pracoval jako hudební novinář, dnes si přivydělává jako učitel angličtiny a příležitostně publikuje. Má jednu čtyřletou dceru, kterou má ve střídavé péči. V roce 2014 měl ještě podle vlastních slov úspěšnou firmu a výdělek 30-40 tisíc korun za měsíc. Měl několik úvěrů v celkové výši 150 tisíc korun a bez problémů zvládal měsíční splátku ve výši asi 15 tisíc korun. V té době se u něj nečekaně projevila bipolární porucha a od té doby se dostával do těžkých depresivních stavů. Jeho firma zkrachovala a jeho dluhy se postupně navyšovaly. V roce 2015 již měl dluhy ve výši 700 tisíc (dnes odhaduje celkovou výši svých dluhů kolem milionu korun), půjčoval si neformálně od rodiny a bývalé manželky. Začátkem roku 2016 pomocí neziskové organizace úspěšně podal insolvenční návrh a jeho měsíční splátka činí 8.500 korun. Splácení takto vysoké splátky je pro něj ale nerealistické - aby na oddlužení dosáhnul, jeho účetní mu nadsadila příjmy z předchozího roku. Fakticky má ale momentálně příjem 4.500 korun z částečného invalidního důchodu a příležitostně si přivydělává psaním novinových článků a výukou angličtiny. Má problémy s udržení si nájemního bytu a do bytu s lacinějším nájmem se odstěhovat nemůže z důvodu, že nemá peníze na kauci. Kvůli své nemoci často naráží na nepochopení a setkává se se stigmatizací. Rozhovor se konal v kavárně 31. 8. 2016 v trvání 40 minut.

Andrea, 69 let, Chomutov. Andrea je důchodkyně, má tři děti, pro které si před 4 lety půjčila 100 tisíc korun (přesný důvod, proč děti potřebovaly peníze, je jí dodnes nejasný). Dohromady s úroky měla zaplatit 300 tisíc korun. Splátky od svých dětí nejdříve brala, někdy si o ně řekla, později splátky odmítala. Dostala se ale kvůli tomu do situace, kdy nestíhala splácet a hrozila jí exekuce. Zpočátku prodávala své movité věci, později již neměla co prodat, a přemýšlela proto o sebevraždě. Nechtěla, aby o její situaci věděly její děti či kdokoliv další. Svěřila se tedy pouze své sousedce, která ji nasměrovala na občanskou poradnu, díky které je od května 2016 v oddlužení. V dluhové poradně jí prý velmi pomohli, protože ji vyslechli a nabídli řešení včetně sepsání potřebných žádostí. Z důchodu 11 tisíc korun jí po zaplacení nájmu, energií a insolvenční splátky zbývá 1000 korun na jídlo na měsíc. Často prý doslova hladová. Má příspěvek na bydlení, ale protože měla přeplatky na energiích, tak jí v době rozhovoru nebyl přidělen doplatek na bydlení po dobu tří měsíců. Rozhovor probíhal u ní doma 16. 8. 2016 v trvání cca 1 h.

Daniel, 31 let, Chomutov. Daniel je Rom a je aktivista jak na lokální úrovni, tak v širším měřítku. Žije s ženou na sídlišti ve vlastním bytě, má jednu devítiletou dceru. Danielova žena pracuje v supermarketu, má vystudovanou střední školu. Daniel střední školu nedostudoval, má učňovské vzdělání. Dříve pracoval na stavbách (u svého otce částečně načerno), v místních továrnách, byl veden na ÚP. Udělal si rekvalifikaci na řidiče autobusu a nyní je zaměstnán jako řidič s platem cca 16 tisíc čistého. Jeho první dluhy vznikly v 18 letech v důsledku využívání tzv. „chytrých“ a „výhodných“ karet a brzy se do braní půjček zcela zamotal. V době evidence na ÚP řešil exekuce a hrozbu ztráty bydlení, nyní je v oddlužení. Rozhovor proběhl v bytě, kde Daniel bydlí, 25. 5. 2016 v trvání 1,5 h.

Jitka a Anna jsou matka s dcerou, je jim 27 a 50 let. Žijí v Chomutově ve stejné ubytovně. Obě mají pět dětí, Jitka má třináct vnoučat. Obě mají dluhy a jsou Romky. Jitka si v době rozhovoru našla práci v technických službách, zaměstnání má i její manžel, a tak doufají, že se jim podaří z ubytovny vystěhovat. První dluhy Jitky vznikly z tzv. „rychloupůjček“. O možnosti vzít si půjčku se dozvěděla ze svých sociálních sítí, a jelikož tato možnost přišla v době, kdy nikdo z rodiny neměl stabilní zaměstnání, Jitka si půjčku s radostí vzala. Postupně se přidaly i dluhy za telefon, dluhy vůči státu nicméně nemá. Z čistého platu 11.500 korun se jí vyplácí 9.600 korun, zbytek platu je jí exekuvován. Za jednu místnost v ubytovně (kde s manželem nemají vlastní sociální zařízení ani kuchyň) platí 7.400 korun měsíčně. Měsíční nájem Anny za dva pokoje na ubytovně (s vlastním sociálním zařízením a kuchyní) činí 13.000 korun. Bydlí zde sama se všemi pěti dětmi. Dříve žádala o městský byt a o prominutí kaucy, což jí bylo zamítnuto s tím, že byty jsou pro rodiny s dětmi. Je v exekuci, celkovou výši svých dluhů odhaduje na 120 tisíc korun. Cestu ven z dluhů nevidí, má malé děti, o které se musí starat, a ze svého celkového příjmu cca 10 tisíc korun nestíhá splácet ani menší částky. Prioritu před dluhy mají potřeby dětí - krátce před rozhovorem zaplatila Anna třem dětem školní výlet ve výši 1.500 korun. Rozhovor proběhl na ubytovně, kde ženy bydlí, 18. 9. 2016 v trvání 45 minut.

Karel, 65 let, Chomutov. Je bezdětný, vyučený elektrikář. Pobírá starobní důchod, od března 2016 je v oddlužení, konečná výše jeho dluhů byla cca půl milionu korun. První půjčku si vzal cca před deseti lety, v době, kdy ještě žila jeho družka a kdy byl Karel zaměstnán, ve výši 300 tisíc korun. Splátky mu nevycházely a rozhodl se pro další půjčku ve výši 120 tisíc korun částečně i proto, aby splatil předchozí dluh. Záhy po povolení oddlužení mu zemřela žena a on je tak na splácení sám. Jelikož byl v době rozhovoru již v oddlužení, z důchodu mu zbude 8.500 korun a po zaplacení nájmu ve výši 6.500 korun má 2.000 korun na pokrytí všech dalších životních výdajů (z této sumy musí hradit i případné nedoplatky z energií). Od té doby, kdy je v oddlužení, podle vlastních slov „chcípá hlady“, rodinu nemá, nikdo mu finančně nepomáhá. Rozhovor s Karlem byl realizován v jeho bytě na sídlišti, 16. 8. 2016 v trvání 30 minut.

Lucie a Petr mají spolu tři děti (3, 2 roky a 1 měsíc) a žijí na ubytovně v Chomutově. Lucii je 27 let, Petrovi je 25 let. Petr je z dětského domova, má základní vzdělání, učňovský obor kuchař nedokončil, oba jsou zadlužení částečně i kvůli svým rodinám. Lucie vyrůstala v náhradní péči od 8 let u své švagrové, která jí údajně přiměla, aby po nabytí plnoletosti vzala na sebe telefon na splátky a postupně i další dluhy (internet, kabelovou televizi atd.). Švagrová prý dokonce vzala na její jméno „rychloupůjčku“, o které Lucie nevěděla (švagrová ji nechala podepsat papír, v jehož obsahu Lucie neměla jasno). Celkovou výši svých dluhů nezná. Čeká, že se jí kdykoliv může ozvat exekutor. Petrovy dluhy začaly vznikat hned poté, co opustil dětský domov: jednalo se o dluhy typu telefon (paušál na mobilu i na pevnou linku u všech operátorů), internet atd. Petrova matka objednávala telefonní služby (např. pevnou linku) v době, kdy byl Petr v práci a nechal si doma občanský průkaz. Ten postačil k tomu, aby byla služba vedena pod jeho jménem a aby se Petr stal právně odpovědným za následné dluhy. Má „rychloupůjčku“ ve výši 13 tisíc (dnes už dluží 300 tisíc). Má dluh za elektřinu - jeho sestra neměla elektřinu, a tak si ji nechal napsat na sebe, aniž by kontroloval, zda sestra platí a kolik. Dnes „za sestru“ dluží 160 tisíc korun. Další dluhy má za telefony, ale nemá přehled o tom, jak vysokou částku. Rozhovor proběhl na ubytovně, kde rodina bydlí, 18. 9. 2016 v trvání 1 h 15 minut.

Eva, 47 let, Chomutov. Má základní vzdělání, s bývalým partnerem má dva syny. Eva dříve spolu se svým partnerem brala drogy, což považuje za hrozné životní období. První její dluhy nicméně vznikaly z důvodu, že se nastěhovala k tehdejšímu partnerovi a neodhlásila se z původního bydliště (kde jí byly zpětně naúčtovány nedoplatky). Oba ztratili práci a děti vychovávali prarodiče - matka i otec strávili nějaký čas ve vězení v souvislosti s drogami. Pro Evu bylo zlomovým bodem, když jí byla na delší dobu odepřena možnost se stýkat se starším synem a dítě se dostalo do dětského domova. Eva zcela přestala brát drogy, našla si přítele „z dobré rodiny“, dostala zpět děti do péče a otěhotněla s novým přítelem. Vzápětí se ale vrátila k předchozímu partnerovi a na podnět bývalého partnera jí bylo odebráno dítě do dětského ústavu. Dluhy má za byt, za pobyt ve věznici (kde nebyla možnost pracovat), za soudy, za pokuty

na MHD i za VZP (dlouhodobě pracovala jen na brigádách), celkovou výši dluhů nezná, z platu má srážky za exekuce. Zcela splatila již 4 exekuce, několik dalších má před sebou. S dětmi se dnes stýká, nicméně její synové nemají spolu dobrý vztah a Eva často řeší konflikty v rodině. Snaží se syny podporovat i finančně, podařilo se jí vystěhovat se z ubytovny a momentálně bydlí v nájemním bytu. V době rozhovoru jí hrozila ztráta relativně dobře placené práce z důvodu jejího zhoršeného zdravotního stavu a Eva si dělala starosti o svoji budoucnost a schopnost zbavit se dluhů. Rozhovor byl realizován u ní doma 23. 6. 2016 v trvání 50 minut. V průběhu léta výzkumnice ještě dvakrát Evu potkala. Eva stále řešila problémy se zhoršeným zdravotním stavem a čelila tlaku zaměstnavatele, aby odešla.

Pepa a Julie, 45 a 42 let, Chomutov. Mají spolu 4 děti, které jsou již osm měsíců v dětském domově. V době rozhovoru páru hrozilo, že budou nuceni se vystěhovat z ubytovny z důvodu neplacení nájemného. Pepa a Julie nemají práci, pobírají pouze podporu v hmotné nouzi v celkové výši cca 5.000 korun. Pepa dříve pracoval jako nekvalifikovaný pracovník na stavbách, nyní pár občas chodí na brigády, kde dostávají peníze na ruku. Oba byli „závislí na automatech“ do doby, než byly automaty ve městě zakázány. Oba rodiče zdůrazňují, že i návštěvy dětí ve vzdáleném dětském domově znamenají pro ně výraznou finanční zátěž, i když děti ve věku 12 až 17 let mají vzhledem k jejich věku jen standardní materiální požadavky (boty, cigarety, oblečení, sladkosti). Jelikož Julii a Pepu mrzí, že nejsou schopni zabezpečit dětem stabilní domov, rodiče se alespoň snaží vyhovět přáním dětí a to i za cenu, že si potřebné peníze na dárky občas půjčují. Pepa má exekuci kvůli dluhům za telefon a zdravotní pojištění, Julie má také dluhy kvůli zdravotnímu pojištění a také za pobyt ve vězení. Pepa a Julie jsou oba Romové. Rozhovor proběhl na ubytovně, kde Pepa a Julie bydlí, 18. 9. 2016 v trvání 40 minut.

Robert, 38 let, Chomutov. Robert žije dlouhodobě sám, nemá děti. Donedávna se nestýkal ani se svou sestrou a její rodinou. Pracuje na poloviční úvazek v dělnické pozici, kvůli špatnému kolenu (Robert kulhá) pobírá částečný invalidní důchod. V době rozhovoru měl kvůli exekuci blokován účet, s čímž si nevěděl rady. Jeho dluhy začaly v roce 2013, kdy podstoupil operaci kolena a dlouhodobě byl na nemocenské dovolené - podle vlastních slov počítal s tím, že situaci zachrání, ale po jisté době se mu nepodařilo splácet nájem a z nájemního bytu se musel vystěhovat (celkovou dlužnou sumu odhaduje na 50 tisíc korun). Nyní žije na ubytovně, kde již také dluží na nájemném. Dále má dluhy u mobilního operátora za paušál ve výši cca 40 tisíc, kvůli kterým je v exekuci. Donedávna vlastnil půlku chaty, kterou zdědil po rodičích společně se sestrou (nemovitost nechal přepsat na neteř, aby ji zachránil před exekucí, a momentálně čeká na to, až ho neteř, potažmo jeho sestra, vyplatí a on splatí své dluhy). Dluhy ho velmi stresují, o možnosti dluhového poradenství a případně osobního bankrotu se dozvěděl od výzkumnice, která s ním rozhovor vedla v ubytovně, kde Robert žije. Rozhovor se konal před ubytovnou 18. 9. 2016 v trvání 30 minut.

Irena, 67 let, Chomutov. Irena je Romka, důchodkyně a má tři děti. Děti mají již své rodiny a občas ji navštěvují. Jeden syn je postižený (kombinované postižení) s poruchou autistického spektra a žije s ní. Syn odmítá vyjít z bytu a cokoli zařizovat. Z toho důvodu také nemá zajištěnou péči o syna. Paní Irena se zadlužila na kreditní kartě, tedy kartě s neomezeným výdajem do 50 tisíc. Od té doby jí narostl dluh přes 100 tisíc a na podnět kamarádky zkusila kontaktovat dluhovou poradnu. Bylo jí povoleno oddlužení a nyní žije z jednoho tisíce korun na měsíc (po odečtení nutných výdajů). Nemůže si kupovat léky, které potřebuje pro sebe a syna (nemá na ně), a svým dětem o finance říkat nechce s tím, že mají své problémy. Rozhovor se konal u ní v bytě na sídlišti 16. 8. 2016 v trvání 40 minut.

Miloš a Renata, 65 a 62 let, Chomutov. Oba jsou Romové a přišli před 4 lety z Prostějova. Utekli před dluhy, kvůli kterým museli opustit a prodat svůj dům a neměli se kam obrátit. Miloš byl zaměstnán přes 40 let. V roce 2006 se dostal do dluhů, když měl pracovní úraz. Po roce marodného byl na operaci plotýnek a pak se již nikam do práce nedostal. Klesly mu příjmy o polovinu a v práci neuznali, že šlo o pracovní úraz. Manželka je od roku 1996 v invalidním důchodu. Neměli na nájem a další výdaje a museli prodat dům. Vzali si úvěry do 20 tisíc, teď jejich dluh činí již 500 tisíc. Odešli za svou rodinou do Chomutova – „jdeme zkusit štěstí do severních Čech“. Zde chvíli bydleli po rodinách, než sehnali bydlení. Miloš zde získal práci a požádal o oddlužení. Jen za léky (cukrovka, štítná žláza, hematologie) platí 700 Kč. Rozhovor se konal u nich v bytě na sídlišti 17. 8. 2016 v trvání 1 hodiny.

O autorkách

EDIT SZÉNÁSSY získala magisterský diplom v oboru amerikanistika se zaměřením na genderová studia z University of Szeged (Maďarsko). Její doktorské studium probíhá na Katedře obecné antropologie Univerzity Karlovy, ve své disertační práci se zaměřuje na romskou fertilitu. Je autorkou několika publikací týkajících se situace Romů ve střední Evropě a v roce 2010 absolvovala roční antropologický terénní výzkum v jedné početné romské osadě na Slovensku. Edit Szénássy má dlouholeté zkušenosti s realizací kvalitativních výzkumů v oblasti lidských práv, marginality, chudoby a v letech 2010 až 2012 působila jako humanitární pracovníce v Ugandě.

KATEŘINA KŇAPOVÁ vystudovala sociologii a sociální antropologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a politologii na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy. Je doktorandkou na Ústavu politologie FF UK a zabývá se poststrukturalistickou politickou teorií a analýzou diskurzu. Dlouhodobě se věnuje sociální a rodinné politice s důrazem na jejich genderovou dimenzi a chudobu. Pracovala v neziskovém sektoru a v současné době působí na Ministerstvu práce a sociálních věcí v oddělení politiky stárnutí.

TEREZA DVOŘÁKOVÁ získala magisterský diplom v oboru sociální antropologie z Univerzity Karlovy, Fakulty humanitních studií. Doktorské studium na Katedře obecné antropologie Univerzity Karlovy má po dobu rodičovské dovolené přerušeno. Pokud se nevěnuje dětem, zabývá se procesy marginalizace ve welfare systému a souvisejícími tématy. V roce 2011 absolvovala roční antropologický terénní výzkum v severních Čechách. Tereza Dvořáková realizovala řadu kvalitativních výzkumů v oblasti lidských práv, marginalizace v ČR a ve volných chvílích se věnuje veřejnému prostoru v Chomutově a snaží se jej společně s dalšími obyvateli zlepšovat.

Seznam literatury

- Agarwal, S. and B. Mazumder (2013) *Cognitive Abilities and Household Financial Decision Making*. *American Economic Journal: Applied Economics*, 5 (1): 193-207.
- Agentura pro sociální začleňování (2012) Příručka pro obce - dluhy. Praha: Úřad vlády ČR.
- Ahlström, R. Et al. (2015) Is Debt Relief Rehabilitative? A New Report from the Swedish Consumer Agency. *Money Matters*, 2014/15, 12.
- Berger, P. L. , B. Berger and R. Binks (1975) *Sociology: A Biographical Approach*. New York: Basic Books.
- Bloch, M. a J. Parry (1989) *Money and the Morality of Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. et. al. (2000) *Weight of the World*. Stanford: Standord University Press.
- Carlin, B. I. and D. T. Robinson (2012) Financial Education and Timely Decision Support: Lessons from Junior Achievement. *The American Economic Review*, 102 (3): 305-308.
- Cole, S., A. Paulson and G. Shastry (2014) High School Curriculum and Financial Outcomes: The Impact of Mandated Personal Finance and Mathematics Courses. *HBS Working Paper Series*, 13 (064).
- Česká republika. *Insolvenční zákon, ve znění pozdějších předpisů* č. 182/2006 Sb.
- Day et. al. (1999) *Lilies of the Field. Marginal People Who Live for the Moment*. London: Westview Press.
- Elliehausen, G., C. Lundquist and M. Staten (2007) The Impact of Credit Counseling on Subsequent Borrower Behavior. *Journal of Consumer Affairs*, 41 (1): 1-28.
- Faboková, P. (2012) *Dluhová problematika pacientů hospitalizovaných na Psychiatrické klinice Fakultní nemocnice v Plzni*. Nepublikovaná diplomová práce, ZČU, Fakulta pedagogická.
- Herzfeld, M. (1992) *The Social Production of Indifference*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hirad, A. and P. M. Zorn (2001) *A Little Knowledge Is a Good Thing: Empirical Evidence of the Effectiveness of Pre-Purchase Homeownership Counseling*. Joint Center for Housing Studies of Harvard University, Low-Income Homeownership Working Paper Series.
- Chiteji, N., and F. Stafford (1999) Portfolio Choices of Parents and Their Children as Young Adults: Asset Accumulation by African-American Families. *The American Economic Review*, 89 (2): 377-380.
- Kvale, S. and S. Brinkmann (2009) *InterViews : learning the craft of qualitative research interviewing*. Los Angeles : Sage Publications.
- Lucey, T. A. and K. S. Cooter (eds.) (2008) *Financial Literacy for Children and Youth*. Athens, GA: Digitaltextbooks.biz LLC

Lusardi, A. (ed.) (2009) *Overcoming the Saving Slump: How to Increase the Effectiveness of Financial Education and Saving Programs*. Chicago: University of Chicago Press.

Miyazaki, H. (2006) The materiality of finance theory. In: D. Miller (ed.), *Materiality of Finance Theory*. Durham: Duke University Press.

Nacher, P. (2015) *Konec finančních negramotů v Čechách aneb staré pravdy nerezaví*. Praha: Plot.

Rossetto, K. R. (2014) Qualitative research interviews: Assessing the therapeutic value and challenges, *Journal of Social and Personal Relationships*, 31 (4): 482-489.

Stewart, M. (1997) *The Time of the Gypsies*. London: Westview Press.

Turunen, E. and H. Hiilamo (2014) Health effects of Indebtedness: A Systematic Review. *BMC Public Health* 14: 489.

Vrbková, L. (2009) *Už nikdy dlužníkem*. Praha: Cofet.

Wilk, R. and L. Cliggett (2007) *Economies and Economic Anthropology*. New York: Westview Press.

Zelizer, V. A. (2007) Past and Futures of Economic Sociology. *American Behavioral Scientist* 50,8: 1056-69.

Internetové zdroje

Česká asociace pro sociální antropologii. *Etický kódex*.
Dostupné z: http://www.casaonline.cz/?page_id=7

Česká národní banka. *Bankovní statistika*.
Dostupné z: https://www.cnb.cz/cs/statistika/menova_bankovni_stat/bankovni_statistika/bank_stat_komentar.html

Český statistický úřad. *Obydlené byty podle právního důvodu užívání bytu a podle druhu domu, velikosti a typu bytu a dalších charakteristik úrovně bydlení*.
Dostupné z: <https://www.czso.cz/staticke/data/2000013/CR/SPCR353.pdf>

Ministerstvo financí (2016a) *Měření finanční gramotnosti 2015: Kompletní výsledky*.
Dostupné z: <http://www.psfv.cz/cs/pro-odborniky/mereni-urovne-financni-gramotnosti/2015/mereni-urovne-financni-gramotnosti-2784>

Ministerstvo financí (2016b) *Výsledky měření finanční gramotnosti 2015: Domácí rozpočet*.
Dostupné z: <http://www.psfv.cz/cs/pro-odborniky/mereni-urovne-financni-gramotnosti/2015/mereniurovne-financni-gramotnosti-2624>

<http://insolvence.cz/blog/pribehy-dluzniku/>

